

AGORA

JAARGANG 28 – NUMMER 2 – 2012

Wederopbouw

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

Redactioneel: Verloren liefde

ILLUSTRATIE OMSLAG Anna de Jong

FOTOGRAFIE INHOUDSOPGAVE Jeroen Mul

Er zijn pijnlijke en minder pijnlijke manieren om een relatie te beëindigen. Dramatisch zijn vreemdgaan ('Ik voelde zo'n aantrekkingskracht.') en harde verwijten ('Je begrijpt me gewoon niet.'). Menselijker is het om al te pijnlijke emoties te vermijden. De meest voorkomende strategie is om de schuld voor eigen rekening te nemen. 'Ik heb ruimte nodig.', stelt de verbreker dan besmuikt.

De ruimtelijke planning kent eveneens verloren liefdes. In het interbellum en direct na de Tweede Wereldoorlog werd het modernisme massaal omarmd. Planners deden eerst grondig onderzoek, waarna ze een gedetailleerd plan opstelden ('survey before the plan'). De planner was socioloog, geograaf, stedenbouwkundige en planner ineen. Strikte wetenschap als basis voor strakke ruimtelijke inrichting. Beroemd is de foto van Cornelis van Eesteren, een van de ontwerpers van het Amsterdamse Uitbreidingsplan (AUP) uit 1934, waarin hij in een laboratoriumjas boven een kaart hangt.

Deze aanpak kwam tot bloei omdat er in de wederopbouwperiode na de Tweede Wereldoorlog een enorm tekort aan woningen was. In rap tempo moesten hele wijken uit de grond worden gestampt. De multifunctionele planner kon naar hartenlust een onbeschreven plankaart

voltekenen. Slotermeer verrees in Amsterdam, Pendrecht in Rotterdam, later Overvecht in Utrecht. De plannenmakers waren positief én positivistisch; er zouden leefbare en goed functionerende wijken ontstaan, met rotsvast vertrouwen in de wetenschap ontworpen.

Anno 2012 is de situatie radicaal anders. De stedenbouwkundige pareltjes uit de jaren vijftig en zestig zijn in het debat probleemwijken, Vogelaarbuurten of zelfs 'no-go areas'. Het modernisme is bij het grofvuil gezet. Planologen houden zich vooral nog bezig met processen, de ruimtelijke alleskunner bestaat niet meer. Stadsgeografen en stadsgeografen richten zich met name op de sociale problemen in naorlogse stadswijken. De vraag die voortdurend gesteld wordt maar minder vaak wordt beantwoord is, of er sprake is van problemen in buurten of van buurtproblemen. Anders gesteld: is de buurt de oorzaak van de problematiek of komen individuele verklarende factoren (zoals opleidingsniveau) samen in een achterstandswijk? De hoogstaande ontwerpexercities van weleer zijn nu onderzoeksobjecten van academici gespecialiseerd in sociale problemen.

De samenwerking tussen wetenschap en ruimtelijke ordening is complex en vol fricties. 'Fysiek determinisme' heet het al gauw wanneer er weer een wijk op de schop gaat. De onderzoeker zit zelf niet aan de knoppen, maar is een kritische buitenlander. Nieuwe coalities worden gesmeed. Planologen nestelen zich in de warme schoot van bestuurskundigen. Stadssociologie en stadsgeografie zijn op papier aparte disciplines, maar richten zich ondertussen op dezelfde problemen en wetenschappelijke tijdschriften. En juist aan het bestaan van datgene wat geografen onderscheidt van sociologen – buurteffecten - wordt voortdurend getwijfeld.

De alleskunner is dood en al begraven. De ooit zo intieme symbiose tussen stedenbouwkundigen, planners en 'sociografen' is niet meer. Net als in de liefde worden de echte redenen nauwelijks uitgesproken. Wetenschappelijk overspel is zo bijzonder dat het zelfs een aparte term heeft: interdisciplinariteit. Wederzijdse verwijten worden zonder scrupules gemaakt. De alleskunner draait zich om in zijn graf. Voor hem had dat ene zinnetje volstaan. 'Ik heb ruimte nodig'.

Peter Pelzer, Hoofdredacteur AGORA

Inhoudsopgave: Wederopbouw

Thema

- 04 **Wederopbouw wijken verdienen beter**
INLEIDING Hanneke Posthumus & Annelies Beek
- 07 **Pioniers of mislukking?**
ESSAY Michiel Overkamp
- 10 **Naar een natuurlijke menging**
BETOOG Arjan Hebly
- 14 **Het groene kapitaal van tuinsteden**
ESSAY Yttje Feddes
- 17 **Erfgoed van de wederopbouw wijken**
BETOOG Anita Blom
- 20 **Ontregeld door armoede en ziekte**
BETOOG Klaas Mulder
- 24 **The Birds**
BEELDVERHAAL Anna de Jong
- 30 **Ruimte voor jongeren**
BETOOG Kirsten Visser
- 32 **De woonwijk in bedrijf**
ESSAY Anne Risselada & Emma Folmer
- 36 **De waarde van wederopbouw wijken**
BETOOG Tineke Lupi & Frank Wassenberg

Varia

- 38 **De stad in het dorp: 'platteland' volgens kinderen**
CASUS Wouter Servaas
- 42 **Van strandvakantie naar ruimtereis**
ESSAY Jor van der Mijl
- 44 **Niemandland in de favela**
CASUS Marianne de Snoo
- 48 **Machtig onderzoek**
KLASSIEKERS Peter Pelzer
- 49 **Sociale media als meetinstrument**
RECENSIE Koen Tieskens
- 50 **Het recht op stedelijkheid**
VRIJE RUIMTE Ivan Nio
- 51 **Colofon / Het volgende nummer**

Wederopbouwwijken verdienen beter

AUTEURS Hanneke Posthumus & Annelies Beek

FOTOGRAFIE Annelien Meerts

Waar wederopbouwwijken (1945-1973) ooit een oplossing waren, worden zij nu vaak als probleem bestempeld. Bij de kwaliteiten van wederopbouwwijken en de kansen die zij in de toekomst bieden, wordt maar mondjesmaat stilgestaan. Tijd voor een tegengeluid.

Groningen in de jaren zestig. De bevolking neemt in rap tempo toe. De stad heeft een grote aantrekkingskracht als economische motor van het Noorden die nog eens wordt versterkt door de maatregelen van het Rijk om de bevolkingsdruk op de Randstad te verlichten. Een nijpend woningtekort is het gevolg. Om dit probleem het hoofd te bieden wordt in 1961 het structuurplan van H.J. Dix en H. Eysbroek aangenomen. Een plan met een marktgerichte ontwerpstrategie: door aan de rand van de stad uitbreidingswijken te realiseren zou Groningen van een stad met 147.766 inwoners in 1961 tot een stad met maar liefst 265.000 inwoners in 2000 kunnen uitgroeien.

Eén van deze uitbreidingswijken is Paddepoel. Een wijk met meer dan 4.500 woningen die allemaal in een periode van slechts vier jaar, tussen 1965 en 1968, zijn opgeleverd. De verkavelingspatronen zijn gestandaardiseerd en geven de wijk de voor de wederopbouwperiode zo kenmerkende gestempelde bebouwingsstructuur omzoomd met groene zones. De winkels zijn geconcentreerd in het lokale winkelcentrum. Na oplevering is de wijk een gewilde locatie onder gezinnen uit de middenklasse.

In de loop der jaren is de populariteit van deze wijk afgenomen. Veel bewoners van het eerste uur vertrokken en werden opgevolgd door minder welvarende bewoners. De culturele diversiteit in de wijk nam toe en de woningen konden steeds minder goed aan de moderne standaarden voldoen. Ook nam de bedrijvigheid in het winkelcentrum op sommige vlakken af: waar er ooit drie supermarkten waren is er nu nog maar één. Paddepoel kreeg een slechte naam en werd gezien als een probleemwijk.

Rond de eeuwwisseling vonden de gemeente, corporaties en welzijnsorganisaties het tijd voor verandering en besloten de wijk aan te pakken. Ingrijpende maatregelen werden niet geschuwd. Verschillende complexen gingen tegen de vlakke om plaats te maken voor nieuwbouw. De bouw van duurere koopwoningen, waaronder zo af en toe zelfs een heuse penthouse, moest niet alleen de fysieke kwaliteit van de wijk verbeteren, maar ook beter bedeelde bewoners naar de wijk lokken.

Het levensverhaal van Paddepoel zal u – als geïnteresseerde in sociaalruimtelijke vraagstukken – niet vreemd in de oren klinken. Behalve Paddepoel hebben talloze andere wederopbouwwijken ditzelfde traject doorlopen. Waar zij ooit zelf oplossingen voor een probleem waren, zijn wederopbouwwijken nu het probleem waar een oplossing voor moet worden gevonden.

Toch wordt het negatieve beeld van Paddepoel niet door iedereen gedeeld. Uit gesprekken met buurtbewoners van Paddepoel in het kader van het onderzoek 'Bijwerkingen van herstructureringsoperaties' blijkt dat zij dikwijls een veel positiever beeld hebben. Zo zegt een bewoonster die al veertig jaar in de wijk woont: "Ik zit hier ontzettend gunstig ten opzichte van het centrum, er gaan twee buslijnen heel vaak die kant op. En het winkelcentrum heeft een Hema, Albert Heijn, bakkers en slaggers. Dus wat wil ik nog meer." Een ander benadrukt hoe fijn de sociale contacten zijn: "Ik vind het prettig zoals we met elkaar omgaan, dat je elkaar een dienst kunt vragen. Laatst was er een mevrouw uit de flat in het winkelcentrum onderuit gegaan. Dan bellen de burens even op of ze iets kunnen doen, boodschapjes halen...". Hoewel de bewoners van Paddepoel ook erkennen dat hun wijk problemen kent, benadrukken zij vaak juist de positieve kenmerken van hun wijk. Zij laten daarmee zien dat het te kort door de bocht is om de wijk enkel en alleen als probleemwijk te bestempelen.

Het positieve geluid dat bewoners uit Paddepoel en andere wederopbouwwijken laten horen is echter slechts een zwak geroeze-

De Groningse uitbreidingswijk Paddepoel ligt nog steeds aan de rand van de stad

moes vergeleken met de schreeuwerige en alarmerende toon die in de berichtgeving over wederopbouw wijken domineert. Bij de kwaliteiten die wederopbouw wijken – nu en in de toekomst – hebben wordt zelden stil gestaan. In dit nummer besteedt AGORA aandacht aan de kansen en kwaliteiten van deze wederopbouw wijken; wijken die opgeleverd zijn tussen grofweg 1945 en 1973. Allereerst door stil te staan bij de planningstraditie achter wederopbouw wijken, welke bepalend is geweest voor zowel de problemen als de kwaliteiten in de wijken. Michiel Overkamp gaat in zijn artikel in op de ruimtelijke structuur van deze wederopbouw wijken.

Het positieve geluid dat bewoners laten horen is slechts een zwak geroezemoes

Wederopbouw wijken kunnen getypeerd worden als functionalistische wijken die gebaseerd zijn op het CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) -gedachtegoed. Het doel van oprichter Le Corbusier was ambitieus: het vinden van een ideale structuur voor wijken, om bewoners een prettige woonomgeving te bieden. 'Licht, lucht en ruimte' en de wijkgedachte zijn de twee bepalende principes voor deze wijken. Anita Blom ziet deze principes als de cultuurhistorische aspecten van wederopbouw wijken. Haar artikel is een pleidooi voor herwaardering en in het bijzonder voor het aanwijzen van cultuurhistorisch erfgoed in deze wijken. Waarom wordt er geen cultuurhistorisch erfgoed aangewezen in de wederopbouw wijken, terwijl dat wel gebeurt in de historische binnensteden? Deze wijken zijn immers bepalend geweest voor de succesvolle

opbouw van ons land na de Tweede Wereldoorlog. Eindelijk konden veel mensen een gedeelde bovenwoning in de binnenstad vervuilen voor een ruime eigen woning in het groen.

Het vele groen in wederopbouw wijken maakt onderdeel uit van de functionalistische structuur en kan gezien worden als een kracht van deze wijken, oftewel het groene kapitaal. Stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten besteedden veel zorg aan het groen in wederopbouw wijken. Toch zijn de doelen van de stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten niet behaald. Zo is het gebruik van het groen door de huidige bewoners extensief. Ook is de huidige inrichting van het groen, door bezuinigingen, eenvormig. Door te investeren in de samenhang van het groen kan volgens Yttje Feddes het imago van wederopbouw wijken verbeterd worden, en bijdragen aan de realisatie van de oorspronkelijke gedachte van 'licht, lucht en ruimte'.

Ondanks dat de relatie tussen de inrichting van de ruimte en het groen en menselijk gedrag nog steeds centraal staan in de planologie, is men inmiddels teruggekomen van het idee van een maakbare samenleving dat in de wederopbouw periode domineerde. Anna de Jong laat in een beeldverhaal zien dat niet alles te plannen valt en dat het functionalisme ook onvoorspelbare effecten heeft. Zo is het gebruik van de ruimte niet alleen voorbehouden aan de menselijke bewoners. Vogels houden geen rekening met het strakke decor dat door planologen is geschapen, maar gaan hun eigen weg. Behalve de groenzones zijn de wijkwinkelcentra tekenend voor de strikte functiescheiding die in wederopbouw wijken is toegepast. Bewoners hoefden hierdoor geen grote afstand af te leggen voor de dagelijkse boodschappen. In de rest van de wijk lijken weinig economische activiteiten plaats te vinden. Volgens Anne Risselada en Emma Folmer is de werkelijkheid genuanceerder en is de bedrijvigheid soms onzichtbaar. In hun artikel gaan zij aan de hand

van een vergelijking van vooroorlogse, vroeg- en laat-naoorlogse wijken verder in op de rol van de stedelijke structuur voor de economische potentie van wijken.

Hoewel de ruimtelijke structuur bepalend is voor het aanzien van een wijk, worden wijken niet gebouwd om stedenbouwkundige en planologische idealen over wederopbouw wijken te realiseren, maar om bewoners een thuis te bieden. In een themanummer mogen de bewoners dan ook niet ontbreken. Zij zijn immers de gebruikers van de ruimte. In onderzoeken naar wederopbouw wijken wordt vaak gesproken over de ontevredenheid van de bewoners met hun wijk. Er zijn echter ook positieve geluiden te horen, zoals in de wijk Paddepoel. Ook Kirsten Visser laat zien dat jongeren – een veronderstelde probleemgroep – vaak juist trots zijn op hun wijk. Voor hen vormt de wijk een plek waar ze zich thuis voelen en waar ze andere jongeren kunnen ontmoeten. Op welke manier kunnen we deze wijkbinding van jongeren inzetten voor de toekomst van de wijk? Behalve dat de auteurs in deze AGORA de kansen benoemen die wederopbouw wijken bieden, onderkennen zij ook de problemen. Om de kansen te benutten moet er daarom wel wat veranderen. Sociale en fysieke ingrepen in de ruimte kunnen hieraan bijdragen. In de wijkaanpak wordt het antwoord op de problematiek vooral in fysieke aanpassingen van de ruimte gezocht. Klaas Mulder bekritiseert deze aanpak en betoogt dat deze een te statistische benadering hanteert. De wijkaanpak kan de situatie in wijken verbeteren, maar daarbij moet gekeken worden naar de persoonlijke functioneringsvraagstukken van de bewoners van de wijk. Naast sociale ingrepen pleiten de auteurs in deze AGORA ook voor

fysieke ingrepen. Volgens Tineke Lupi en Frank Wassenberg kunnen wederopbouw wijken meer profiteren van de basiskwaliteiten. Zo wijzen zij op de kwaliteit van de locatie van wederopbouw wijken, tussen het centrum en de VINEX-wijken. Ook Arjan Hebly ziet vernieuwing van wederopbouw wijken die gebaseerd is op de eigen kwaliteiten als het meest duurzaam. Hij pleit voor kleinschalige projecten als onderdeel van accumulierende stadsvernieuwing. Daardoor wordt de wijk na iedere ingreep verbeterd en kan de aanpak op ieder moment getemporiseerd worden. Ook volgens Lupi en Wassenberg kunnen sociale en fysieke ingrepen niet succesvol zijn zonder een ander proces van planning. Incrementele planning, minder strikte regelgeving, meer flexibiliteit en meer ruimte aan burgers en markt maken hier onderdeel van uit.

De bijdragen aan deze AGORA onderschrijven het idee dat het negatieve beeld over wederopbouw wijken genuanceerd moet worden. Dit kan alleen veranderen door de kwaliteiten van wederopbouw wijken te onderkennen en te benutten. Deze AGORA biedt handreikingen voor deze opgave.

Hanneke Posthumus is promovenda en Annelies Beek is docente aan de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht. Beiden zijn eveneens redacteurs van AGORA.

Literatuurselectie

Posthumus, H., Kleinhans, R. & Bolt, G. (2012). Bijwerkingen van herstructureringsoperaties. Verhuizingen, waterbedeften en veranderingen in de woningvoorraad. Delft: Eburon.

Na herstructurering staan koop- en sociale huurwoningen zij aan zij in Paddepoel

Pioniers of mislukking?

AUTEUR Michiel Overkamp

FOTOGRAFIE Gemeentearchief Amsterdam, ANP/Cor Out & Michiel Overkamp

Eenvormig, onveilig en zonder identiteit. Met deze blik kijken veel Nederlanders naar wederopbouw wijken. Maar doen wij deze wijken daarmee niet tekort? Wijken zijn een product van hun tijd; ook de wijken die werden gebouwd tussen 1945 en 1973. Een uitgebreidere beschouwing van de ideeën achter dit type wijken is op zijn plaats.

De meeste wederopbouw wijken zijn functionalistische wijken geïnspireerd op het zogenaamde CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) -gedachtegoed uit de jaren dertig. De bekendste vertegenwoordiger van deze moderne stedenbouw was de Fransman Le Corbusier. Begin jaren dertig stelt hij bij een lezing in Rotterdam retorische vragen: 'Zou de mens nu werkelijk een trieste binnenplaats verkiezen boven een zonnige en gezonde daktuin? En voldoen 'groene steden' met torenhuizen niet beter dan afgelegen tuindorpen?' Deze woorden kun je plaatsen als je weet dat Europese steden sinds halverwege de negentiende eeuw onstuimig zijn gegroeid. Industrialisatie zorgt voor enorm veel extra werkgelegenheid, waardoor plattelanders de stad opzoeken om een beter bestaan op te bouwen. Zo verdriedubbelt het bevolkingsaantal van Amsterdam tot 750 duizend inwoners in 75 jaar tijd. Deze snelle migratiegolven kan de stad nauwelijks aan: de behuizing is slecht, de fabrieken zijn vies en de middeleeuwse straatjes zijn krap. Le Corbusier beoogt met zijn ontwerp oplossingen te bieden voor de slechte leefomstandigheden in de geïndustrialiseerde stad. Een ruimtelijke scheiding van wonen, werken, verkeer en recreatie maakt de stad veiliger en gezonder, denken de moderne stedenbouwers. Elke functie krijgt zijn eigen plek. Een fabriek staat niet langer naast een woonwijk. De verschillende wijken bieden plaats aan maximaal 20.000 inwoners. Deze beperkte schaalgrootte moet er toe bijdragen dat mensen zich niet verloren voelen in een almaar uitdijende stad. De moderne stedenbouwers kiezen voor 'torenhui-

zen', zodat – ondanks de bevolkingstoename – ruimte voor andere functies, zoals groen en verkeer, overblijft. De kromme, smalle straatjes uit de Middeleeuwse stad wisselen de moderne stedenbouwers in voor brede rechte straten die ruimte bieden aan auto's en trams. Nieuwe technologische snufjes als de bouwkraan en materialen als beton maken dat woningbouw verandert van een ambacht in een industriële activiteit. De bouwkraan maakt het makkelijker om de hoogte in te bouwen en het bouwtempo kan enorm omhoog door het gebruik van kant-en-klare onderdelen.

Zou de mens een trieste binnenplaats verkiezen boven een zonnige en gezonde daktuin?

Deze nieuwe stadsuitleg wordt met geometrische precisie berekend en ontworpen. Planologen berekenen – voor het eerst – toekomstige woningbouwbehoeftes op basis van statistische modellen. Dit betekent dat zij kunnen prognosticeren hoeveel inwoners een stad over 25 jaar heeft en daarmee hebben zij zicht op het benodigd aantal woningen. De precisie in het ontwerp is zichtbaar in de aandacht voor de afstand tussen en de ligging van flats. Deze moet zo zijn dat bewoners optimaal van het zonlicht kunnen profiteren. 'Licht, lucht en ruimte' is daarbij het credo. Dit vormt een groot contrast met de smalle steegjes in de oude binnenstad. Ook op esthetisch vlak brengen de moderne stedenbouwers een revolutionair concept in. De architectuur is sober zonder tierelantijnen, vorm volgt functie en niet andersom. Moderne architecten kijken dit af van de schilderkunst, waarbij het credo less is more in de mode is.

Stedenbouw maakt de samenleving

De wijk is voor modernisten de plek waar de samenleving vorm

Krotwoningen anno 1925 in de Jodenbuurt Amsterdam

krijgt. In een snelgroeïende stad moet de wijk een overzichtelijke eenheid vormen. Vrienden opzoeken, recreëren en winkelen doe je allemaal in de wijk. Alleen voor werk moet je de wijk uit, omdat de functiescheiding zorgt voor een grotere afstand tot de fabriek. En als je toch wil verhuizen, omdat door gezinsuitbreiding het huis te klein wordt dan moet dat binnen de wijk kunnen. Dit idee staat ook wel bekend als de wijkgedachte. De stedenbouwkundige structuur zou dienstbaar en sturend moeten zijn voor het creëren van deze microsamenleving. De openbare ruimte is zodanig ontworpen dat mensen elkaar kunnen ontmoeten op een plein, speelveld of wandelpad. Ideologisch gezien kiezen modernisten voor het stimuleren van 'gelijkheid' in de samenleving. De architectuur straalt eenvoud en eenvormigheid uit, waardoor je niet aan het huis kan afleiden of iemand rijk, arm, jong of oud is. En moderne technieken als elektriciteit en eenvoudige temperatuurregeling in huis moeten het leven voor iedereen veraangename. Uit deze ideeën kun je een maakbaarheid- en vooruitgangsgeloof ontwaren.

Snelle oplossing voor woningnood

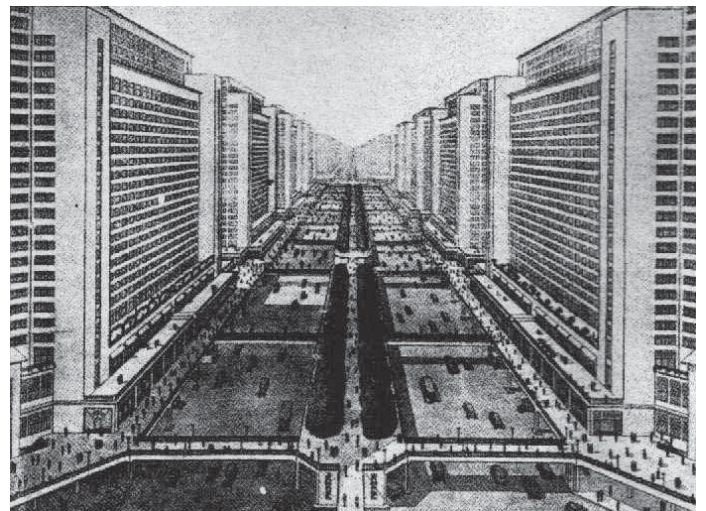
De ideeën van Le Corbusier worden in Nederland met verwondering bekeken. 'Hij durft en wat hij wil staat hem helder voor de geest. Wel holt hij door, maar alle vernieuwers hebben overdreven, vooral in een tijd en een land dat zo gehecht is aan traditie. Wie zijn theorieën wil begrijpen moet alle vooroordelen laten varen en zich van schoolse kennis ontdoen.' 's Lands bekende stedenbouwer Cor van Eesteren raakt echter begeistert van deze vernieuwende ideeën en wordt zelfs voorzitter van de CIAM-beweging. Het Amsterdamse Uitbreidingsplan (AUP) uit 1934 van zijn hand is dan ook doorspekt

met functionalistische ideeën. Herkenbare elementen zijn: functiescheiding, de stempelstructuur van bouwblokken met veel groen daartussen en de sobere architectuur. Ook andere steden zoals Arnhem en Eindhoven krijgen vergelijkbare uitbreidingsplannen. De bouw van deze wijken laat echter nog even op zich wachten. De Tweede Wereldoorlog gooit roet in het eten. Toch zou van diezelfde oorlog een katalyserende werking uitgaan bij de realisatie van de plannen. Zo'n 130.000 huizen zijn verwoest of zwaar beschadigd door de oorlog. Daarnaast groeit de Nederlandse bevolking sterk van 8,8 miljoen in 1940 tot 12,9 miljoen in 1970. Het gevolg is dat de vraag naar woningen veel groter is dan het aanbod. Hele gezinnen moeten intrekken bij familie op zolder. Snelle actie is geboden. De vooroorlogse moderne uitbreidingsplannen bieden perspectief. Het voordeel van het moderne bouwen is dat het snel en goedkoop kan door de technische ontwikkeling. Betonnen platen kunnen met de hijskraan op elkaar gezet worden en de kozijnen komen kant en klaar uit de fabriek. Aan de hand van de moderne uitbreidingsplannen weet Minister Bogaers (KVP) de woningbouwproductie dan ook op te voeren tot 100.000 op jaarbasis in 1963. Binnen tien jaar weet hij de woningnood op te lossen.

De teloorgang van de functionalistische wijk

Beelden van de familie Copral, de eerste bewoners van de Bijlmermeer, laten een opgewekt beeld van de nieuwe stad zien. Zij betrekken een 6-kamerappartement met acht personen. De vooruitgang is groot. Van een gedeelde woning met familieleden naar een eigen appartement van zo'n 100 vierkante meter van alle moderne gemakken voorzien. De snelweg nabij. Dit voorbeeld is exemplarisch voor het optimisme in nieuwe wijken elders in het land. Hoe konden diverse wederopbouw wijken dan zo snel afglijden?

De moderne stedenbouwers onderschatten de hang naar een grondgebonden woning. Zo verwacht Le Corbusier dat mensen 'torenhuizen' zouden verkiezen boven een krappe binnenstad. Dit klopt in de vijftiger en zestiger jaren ook, maar de sterke welvaarts-groei gooit roet in het eten. Een eengezinswoning met tuin wordt in de jaren zeventig bereikbaar voor de middenklasse. Dergelijke woningen worden en masse gebouwd in de zogenaamde groeiker-nen als Lelystad, Hoofddorp en Capelle aan den IJssel. De auto

De moderne stad

maakte het mogelijk om op afstand van de stad te gaan wonen en in de stad te blijven werken. De middenklasse vertrekt hierdoor uit de wederopbouw wijken en hun plek wordt opgevuld met een divers palet aan sociaal zwakkere groepen. Het grote aandeel sociale huurwoningen in veel wederopbouw wijken verergert deze ontwikkeling.

Moderne stedenbouwers onderschatten de hang naar een grondgebonden woning

Ook ontstaat de microsamenleving op wijkniveau niet. Mensen hebben door de snelle doorstroom niet de tijd om elkaar te leren kennen. En de pluriforme instroom van diverse migrantengroepen vanaf eind jaren zeventig maakt onderling contact nog moeilijker. Traditionele hulpstructuren voor sociaal contact als de kerk, vakbond en vereniging verliezen in dezelfde tijd tevens aan waarde. En de levenswereld van veel mensen beperkt zich door de toegenomen mobiliteitsmogelijkheden allang niet meer tot de wijk. Veel wederopbouw wijken worden zo 'anonieme' woonplekken met veel minder sociale controle dan gehoopt.

Daarnaast blijkt in het ontwerp de openbare ruimte een achilleshiel. Een geleidelijke overgang tussen privé en publiek, wat cruciaal is voor een succesvol stedelijk leven, ontbreekt. De geplande winkels en cafés in de plinten van de flats komen er niet, waardoor een gebrek aan 'ogen op straat' bestaat. De groenstructuur van dergelijke wijken is wellicht ruim, maar blijkt door het anonieme karakter het sociale leven eerder te belemmeren dan te ondersteunen. Een deel van dit gebrek aan identiteit in de openbare ruimte is terug te voeren op een gebrek aan leesbare historie. Oude boerderijen moesten verdwijnen, slootjes werden drooggelegd en landwegen vervangen door moderne infrastructuur. Alle sporen van het (agrarische) verleden zijn vakkundig weggewerkt. Spannende combinaties van oud en nieuw zijn hierdoor nauwelijks te vinden in de wederopbouw wijken.

En als klap op de vuurpijl raakt ook nog de moderne architectuur uit de mode. Een woning is een consumptiegoed geworden, waarmee

Openbare ruimte in Overvecht

je jezelf wilt onderscheiden. En dat gaat nu eenmaal niet als er honderden dezelfde woningen in een wijk staan. De wederopbouw wijken zijn daardoor minder populair op de woningmarkt dan wijken met architectuurstijlen waar deze diversiteit wel zichtbaar is. Dit lezend zou u de indruk kunnen krijgen dat de wederopbouw wijken mislukt zijn. Toch is dat niet helemaal terecht. De wederopbouw wijken zijn pioniers in meerdere opzichten: prefab woningbouw, volwaardig meeontwerpen van het groen en gezonde woonomstandigheden voor iedereen. Waar gepioneerd wordt, worden dingen over het hoofd gezien. Het alleen wijzen op tekortkomingen doet de wederopbouw wijken geen recht. Het zijn de wijken waar de basis gelegd werd voor onze welvaart. Ze boden bovendien een snelle oplossing voor de woningnood. Zonder de wederopbouw wijken zouden wij ons nu niet druk kunnen maken over 'kleine' dingen als de façade van een woning. Een herwaardering van de cruciale periode in de Nederlandse stedenbouw 1945-1973 is daarom op zijn plaats.

Michiel Overkamp is sociaal geograaf en redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

Bakker (2011), Grond, -een pleidooi voor aards denken en een groene stad.

Blom, A., Jansen, B. & Heide, M. van der (2004), De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken.

Cammen, H. van der & De Klerk, L. (2008), Ruimtelijke Ordening, Van Grachtengordel tot VINEX-wijk.

Het Vaderland, 14 januari 1932, De architectonische revolutie lost de stedenbouwkundige vraagstukken der grote steden op.

NRC, 6 november 1925, Naar een nieuwe bouwkunst.

Polygoon Nieuws, Eerste bewoners van de Bijlmermeer, 25-11-1968

Wagenaar, C. (2012), Town Planning in The Netherlands since 1800.

Eerste bewoners van Bijlmermeer

Naar een natuurlijke menging

AUTEUR Arjan Hebly

FOTOGRAFIE Jan Versnel

Dit artikel is een betoog om de vernieuwing van de wederopbouwstad te baseren op haar oorspronkelijke en unieke ruimtelijke kwaliteiten. Meer dan de grootschalige en agressieve vernieuwingen van voorheen, leveren juist geleidelijke contextuele vernieuwingen een meer vitale en gelaagde stad op.

De afgelopen eeuw kende een opeenvolging van verstedelijkingsvormen. Deze zijn het resultaat van een combinatie van maatschappelijke noden en culturele en ideologische trends. De ene verstedelijkingsvorm is meer geliefd en duurzaam gebleken dan de andere, maar zeker is dat het model van de wederopbouwstad – de woongebieden ontstaan na de Tweede Wereldoorlog tot circa 1965 – niet erg populair is. Dit komt door twee factoren. De eerste is concreet en bestaat uit de woningvoorraad. De tweede factor is minder concreet, maar bijna belangrijker: de wederopbouwstad beantwoordt niet aan het huidige ideaalplaatje van de stad. Toch zal de vernieuwing juist het duurzaamst zijn als ze gebaseerd is op de eigen kwaliteiten van de wederopbouwstad en niet op ontkenning.

Natuurlijke menging in de wederopbouwstad

De belangrijkste oorzaak van het negatieve imago van de wederopbouw wijken is de woningvoorraad. Deze beantwoordt niet aan de actuele woonvraag. Zij is weinig gedifferentieerd, bestaat uit kleine woningen en is bouwtechnisch verouderd. Deze woningvoorraad maakt deze wijken kwetsbaar voor concentraties van kansarme bewoners en daarmee voor verloedering van buurten.

Het is belangrijk om vast te stellen dat, wanneer de woningdifferentiatie in een bepaalde wederopbouw wijk wél voldoende gevarieerd is en wanneer gelijke woningtypen bij elkaar in heldere eenheden zijn gegroepeerd, de wederopbouw wijk ook duurzaam is, in die zin dat grootschalige sloop en nieuwbouw niet aan de orde is. Een voorbeeld hiervan is het Amsterdamse stadsdeel Buitenveldert ontwor-

pen door Van Eesteren en Mulder. Deze wijk bestaat uit een rijk scala aan woningtypen, die op een welbewuste manier zijn gegroepeerd. De optelling van homogene buurten levert hier een heterogene stadswijk op. Zo zijn er buurten met hoofdzakelijk sociale huurwoningen in middelhoogbouw, zones met hoogbouw voor stedelijke georiënteerde alleenstaanden en paren en buurten met koop eengezins-rijtjeswoningen en villa's voor meer welgestelde gezinnen.

Tegenover dit model van homogene buurten in een heterogene wijk staat het zogenaamde 'stempelprincipe'. In de Rotterdamse wijk Pendrecht, ontworpen door Stam Beese, zijn deze stempels bijvoorbeeld uitgedacht. In het stempel zijn diverse woningtypen samengebracht in één blok. Elk bouwblok is een mini-afdruk van de maatschappij in zijn geheel. Door het vermenigvuldigen van deze eenheden, het 'stempelen', worden stadswijken gevormd. Gebleken is echter dat een dergelijke nabijheid van woningtypen op de lange duur minder goed houdbaar is dan het eerder beschreven model van Buitenveldert. In Nederland zijn helaas nogal wat wijken met stempelverkevelingen gebouwd, zoals Pendrecht zelf, maar bijvoorbeeld ook Kanaleneiland in Utrecht.

De wederopbouwstad kan alleen maar verkeerd worden begrepen als ze wordt getoetst aan het negentiende-eeuwse stadsmodel

De wederopbouwstad en (anti-)stedelijkheid

De tweede oorzaak van de depreciatie van de wederopbouwstad is minder concreet en komt voort uit tegenstrijdige stadsconcepten.

Assumburgweg, Den Haag, dertig eengezinswoningen, voorgevel stadswoningen

De wederopbouwstad is gebaseerd op het ideaal van een coöperatieve samenleving en is daardoor veel van hetzelfde, saai, monotoon en anti-stedelijk, zo het heet. Het idee van de stad op dit moment is daarentegen ontleend aan het beeld van de negentiende eeuwse stad; compact, gesloten bouwblokken, smalle straten, hoge dichtheid, een rijk scala aan voorzieningen en een gezellige, 'volkse' openbare ruimte. De wederopbouwstad kan alleen maar verkeerd worden begrepen als ze wordt getoetst aan dit negentiende-eeuwse stadsmodel dat toentertijd volledig was uitgewoond en waaraan ze juist wilde ontkomen.

De opheffing van de wederopbouwstad

Een hedendaags antwoord op deze probleemanalyse is een volledige verandering van het stadsmodel. Steevast gaat het hierbij om bouwblokken met een parkeergarage in het binnenterrein, waarop een woondek is gesitueerd met privé terrassen en collectief groen, waarop men enige levendigheid verwacht. Ter plaatse van waterpartijen verschijnen grasheuvels.

Op architectonisch gebied worden de heldere, open, ritmische en veelal licht gekleurde, naoorlogse gebouwen en gevels vervangen door eigentijdse expressiviteit. Deze architectonische 'verrijking' bestaat uit massieve gebouwen, zogenaamde 'solids', en zwaar gekleurde gevels. Ook verschijnen meer speelse, springerige gevels met een catalogus aan gevelmaterialen.

Deze inwisselstrategie is onbevredigend. De nieuwe projecten zijn zo 'agressief', wat betreft het grondgebruik en de beeldvorming dat de

oorspronkelijke kwaliteiten van een ontspannen, groene ruimtelijkheid van de wederopbouwstad voor altijd verloren zijn. En als we zo gemakkelijk het ene stadsmodel voor het andere inwisselen, wie zegt dan dat de woonconcepten van nu op den duur wel stand zullen houden?

Er is echter ook een positiever antwoord voor de wederopbouwstad te formuleren. Dit antwoord is gebaseerd op twee kernkwaliteiten, te weten de unieke ruimtelijke opbouw en de waardering daarvan bij bewoners en oud-bewoners.

Wederopbouwstad zonder precedenten

De samenhang tussen bebouwing en groen is in de wederopbouwstad op talloze manieren uitgewerkt. De open ruimten doordringen elkaar. In elke ruimte ervaart men de erachter gelegen ruimte.

Hierdoor is de ruimte meer gelaagd dan die van de traditionele stad, met zijn duidelijke grenzen tussen openbare ruimte en binnenterrein. Het gebruik en de inrichting van de open ruimte in de wederopbouwstad is doordacht, van kinderspeelplaatsen tot aan de voor ouders onzichtbare 'indianenterreinen' voor de oudere kinderen. De inrichtingsmiddelen van de openbare en collectieve ruimten waren sober maar doeltreffend, zoals bijvoorbeeld de speelplaatsen van Aldo van Eyck met zijn kenmerkende bolvormige klimrekken.

In weerwil van de huidige perceptie van de wederopbouwstad moet ze wel degelijk worden opgevat als een stedelijk model. De wederopbouwstad refereert niet naar het dorp maar naar de stad, al is dat wel een volledig planmatige stad. De periode die volgde op

de periode waarin de wederopbouwstad domineerde, de zogenaamde Bloemkoolwijken periode, heeft daarentegen wél het dorpsleven als vertrekpunt. De manier waarop de auto, zowel voor wat betreft de verbindingswegen met de stad als de interne wegenstructuur en het parkeren (naar de maatstaven van die tijd), in de wederopbouw wijken is opgenomen, is zowel stedelijk als duurzaam. De profilering van de hoofdverkeerswegen getuigt niet alleen van een robuuste op de toekomst gerichte maatvoering, maar zeker ook van stedelijke allure. De 'wijkgedachte', een populair stadsconcept uit die tijd, mikte weliswaar op een – ook toen al als achterhaald gezien – model van gemeenschapsvorming, maar de feitelijke realiseringen van de wijkgedachte zijn onmiskenbaar stedelijk. Een overtuigend voorbeeld hiervan is de door Van Tijen ontworpen wijk Zuidwijk in Rotterdam met zijn stedelijke winkelstraat De Slinge in het midden.

De gebouwen zijn in diverse configuraties gegroepeerd, van strokenbouw in laag- en hoogbouw, rechte of diagonale, open blokken, stempels tot torenzones. Gemeenschappelijk is de ritmische ordening. Dit impliceert herhaling, het aspect dat we nu juist zo verfoeien aan deze wijken. Maar dit ritmische gegeven, ook van de architectuur, levert nog een ander aspect op, dat van stedelijke anonimiteit. Een anonimiteit die stadbewoners in staat stelt hun eigen netwerken te kiezen. In de wederopbouwstad wordt de aandacht verlegd van individuele gebouwen naar de open

ruimtes om de gebouwen en het groen. Gebouwen staan in een weldadige groen decor waardoor de wederopbouwstad zich inderdaad onttrekt aan de traditionele stedelijkheid. Het is niet verbazingwekkend dat een dergelijke unieke stadsvorm, zonder precedenten, kwetsbaar is en dus vraagt om een bewuste vernieuwing.

Stad van generaties

De uniciteit van de wederopbouwstad hoeft nog geen reden zijn haar te behouden. Immers: 'Waarom zouden we wederopbouw wijken op een respectvolle manier vernieuwen als niemand meer van ze houdt; ze zijn achterhaald.' Deze constatering gaat echter voorbij aan het feit dat in de wederopbouwperiode circa twee miljoen woningen zijn gebouwd, éénderde van de totale woningvoorraad. Afgezien van een aantal probleemwijken moeten er dus ook heel wat wederopbouw wijken zijn met een normaal stedelijk ontwikkelingspatroon. Enkele van deze wijken zijn het eerder genoemde Buitenvelde in Amsterdam, De Pettelaar in Den Bosch, De Buitenhof in Delft, De Heuvel in Leidschendam en Kerschoten in Apeldoorn. Hele generaties zijn erin opgegroeid. Het blijkt dat huidige en oud-bewoners de kwaliteiten van de wederopbouwstad goed naar waarde weten te schatten. Zij bloeien op als het gesprek vanuit die waardering wordt gevoerd. Deze gesprekken hebben vaak iets van een 'coming out'. Media, politiek en corporaties hebben lang gezegd

Assumburgweg, Den Haag, dertig eengezinswoningen, tuinhof met speelplein

dat deze wijken niet deugen en dat heeft een grote groep bewoners – van huidige tot aan oud-bewoners – onterecht gedegradeerd.

Op het ritme van de wederopbouwstad

De opgave van de vernieuwing van de wederopbouwstad vraagt om inlevingsvermogen in de ruimtelijke en mentale golflengte van het betreffende gebied gecombineerd met een realistische kijk op de tekortkomingen en moderne vragen. Hiervoor is het model van de accumulerende stad goed bruikbaar. Dit model is vergelijkbaar met hoe historische binnensteden zich tekens opnieuw vernieuwen door een optelling van kleinschalige ingrepen. Want juist dat levert interessante stedelijke gebieden op.

Accumulerende wederopbouwstad

In het Haagse Moerwijk zien we de mogelijkheden en kenmerken van accumulerende stadsvernieuwing in een project aan de Assumburgweg (Hebly Theunissen architecten) waar op de plek van een oude school een blok met dertig woningen is gerealiseerd. De oorspronkelijke stedenbouwkundige opzet van dit deel van Moerwijk Oost en de architectonische uitwerking hebben onmiskenbaar kwaliteit. De openbare ruimten en collectieve groengebieden zijn met elkaar verbonden door open strokenbouw en een systeem van wandelpaden door het gebied. De straten zijn met ruime stoepen en groene plantsoenstroken voor de woningen fraai geprofileerd. De oorspronkelijke architectuur van het bureau Lucas en Niemeijer heeft een bovengemiddelde kwaliteit. Het geheel ademt de relaxte sfeer van een groen Scandinavisch woongebied.

Echter de woningvoorraad in Moerwijk Oost bestaat bijna voor

Vernieuwing is het duurzaamst als zij gebaseerd is op de eigen kwaliteit van de wijk en niet op ontkenning

honderd procent uit kleine portiek etagewoningen in de sociale huursector. Vandaar dat de opgave voor de oude schoollocatie bestond uit het maken van eengezinswoningen in de koopsector. Het ontwerp bestaat uit een open blok rond een verhoogd collectief pleintje met prunusbomen en een speelplaats voor kinderen. De woningen bestaan uit twee typen. Aan de twee zijstraten staan 'tuinwoningen', met ruime entreehal en diepe achtertuin. Aan de Assumburgweg, een weg met uitzicht over een brede groenzone en het treinspoor, staan stadshuizen met de woonkamer op de eerste verdieping en werkruimte op de begane grond. De overgang tussen het openbare, collectieve en privégebied is precies architectonisch gedefinieerd. Het parkeren is in de bestaande openbare ruimte opgenomen. Het beeld van het nieuwe bouwblok is een eigentijdse bewerking van het aanwezige architectonische idioom. Hierdoor wordt de oudbouw niet door de nieuwbouw gedegradeerd, maar vormt daarmee een eenheid. De woningen, met een voor die

omgeving forse prijsstelling, zijn goed verkocht. Bijna tachtig procent van de kopers bestaat uit niet-westerse gezinnen, waarvan een groot deel met een Hindoestaanse achtergrond.

Moerwijk Oost zou zich, blok voor blok, op deze geleidelijke manier kunnen omvormen tot een woonwijk van Den Haag met een rijke mix van verschillende woningen en een goede ontsluiting met de auto en het openbaar vervoer. Vanwege de kleine korrelgrootte van de ingrepen zou de wijk na elke vernieuwing af zijn. Op elk moment kan er worden getemporiseerd of versneld, waardoor ook goed kan worden ingespeeld op de dynamiek van de economie.

Heilige huisjes ter discussie

Deze aanpak vraagt wel om het ter discussie stellen van enkele bestuurlijke, stedenbouwkundige en architectonische heilige huisjes. Op bestuurlijk niveau zou de dwangmatige reflex op elke plek hoge dichtheden te realiseren moeten worden losgelaten. De woningdichtheid zou preciezer op de mogelijkheden van de plek moeten zijn afgestemd. Juist in de wederopbouwstad zijn er mogelijkheden te over de woningdichtheid flink op te voeren. In Den Haag Zuidwest bijvoorbeeld, lenen de randen van het Zuiderpark zich bij uitstek voor verdichting. Daardoor kan elders worden verdund. Kortom een werkwijze van 'gericht verdichten en verdunnen'.

Op stedenbouwkundig niveau zou de eis van 'parkeren op eigen terrein' ter discussie moeten worden gesteld. De gebouwde parkeervoorzieningen die daarvan het gevolg zijn, gaan in veel gevallen ten koste van een betreedbaar, bruikbaar en te beplanten maaiveld, wat met name voor eengezinswoningen in deze gebieden geforceerde oplossingen oplevert. Door het kundig herinrichten van de openbare ruimte kan in de wederopbouwstad in veel gevallen worden voldaan aan de nieuwe parkeernormen zonder alle tuinstedelijke kwaliteiten om zeep te helpen.

Ten slotte zouden architecten niet moeten terugdeinzen om hun nieuwe architectuur te ontleen aan aanwezige kwaliteiten. De oorspronkelijke gebouwen bergen genoeg actuele, architectonische thema's in zich; niet in de laatste plaats die van openheid en een humane en tegelijkertijd anonieme stedelijke architectuur. Echter deze contextuele benadering is nog steeds niet erg populair, omdat het niet hoog scoort op ontwerpscholen, in vaktijdschriften en bij jury's en in het kielzog daarvan niet bij opdrachtgevers.

Het gaat erom de stad een 'natuurlijker' vernieuwingsproces te doen hervinden waardoor voor bewoners, en zeker ook voor kinderen, onbegrijpelijke breukzones in de stad zijn te slechten. Dit laatste geldt overigens niet alleen voor de interne opbouw van stadsdelen maar ook voor de stad in haar geheel.

Arjan Hebly is architect bij het bureau Hebly Theunissen architecten uit Delft (info@heblytheunissen.nl). Zijn werkterrein bestaat uit vernieuwingsplannen en bouwplannen voor verouderde buurten en wijken, en het doen van onderzoek naar contextueel ontwerpen en bouwen, 'Bouwen in de wederopbouwstad' (2004), en onderzoek naar wederopbouwgebieden, ondermeer in Delft, Schiedam, Amsterdam en Leidschendam.

Het groene kapitaal van tuinsteden

AUTEUR & ILLUSTRATIE Yttje Feddes

Vijftig jaar geleden was royale aanwezigheid van openbaar groen dé troefkaart voor het moderne wonen in de naoorlogse tuinsteden. Dat beeld lijkt inmiddels radicaal te zijn gekanteld: achterstallig onderhoud, saaiheid en anonimiteit zijn veelgehoorde kwalificaties. Dit artikel vormt een pleidooi om bij transformatie specifieke kwaliteiten van de groenstructuur te behouden.

Ideaalbeeld

De naoorlogse tuinsteden zijn ontworpen vanuit een maatschappelijk ideaalbeeld, waarin licht, lucht en vrijheid een grote rol speelden. De stedenbouwkundigen en planologen hadden in de wederopbouwperiode de overtuiging dat sporten en wandelen in het groen een onmisbaar onderdeel waren in het leven van de moderne mens. Niet dwingend opgelegd, maar als vrije keuze en als onderdeel van het dagelijks leven. Anders dan in de traditionele vooroorlogse stad, waar de groene ruimte was ingeperkt tot omsloten binnentuinen of afsluitbare stadsparken, moest het groen in de tuinsteden alom aanwezig en toegankelijk zijn. Dat gold voor het groen in de directe woonomgeving, waar kinderen moesten kunnen spelen, maar ook voor de verbinding van die woonomgeving met de rest van de wereld. Bewoners moesten kunnen kiezen of hun route naar school en werk langs de verkeersstraten of door de parkstroken liep.

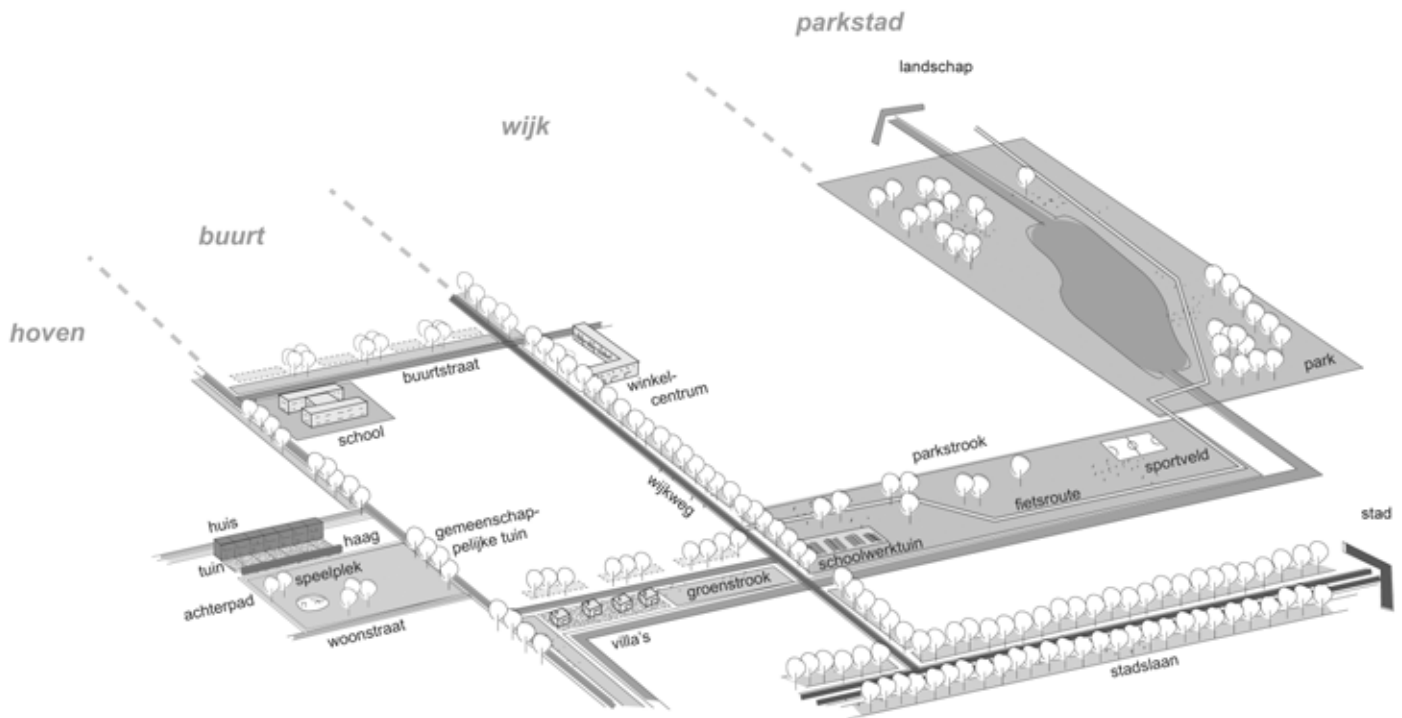
Die opvatting leidde er toe dat het bij de realisatie van het ideaalbeeld van de tuinstad niet zozeer ging om de oppervlakte groen, of om het sparen van het aanwezige landschap, maar om het ontwerp van een groenstructuur die – net als de verkeersstructuur – een samenhangend geheel moest vormen, met een hiërarchische opbouw van het schaalniveau van de buurt naar het schaalniveau van de stad. Er ontstond zo een afgewogen compositie tussen de bebouwing en de onbebouwde ruimte, die in het Amsterdamse Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) van de Westelijke Tuinsteden voor het eerst radicaal en consequent werd ontworpen, en later ook in andere wederopbouw wijken zoals het Rotterdamse Pendrecht of de Utrechtse wijk Overvecht is toegepast.

Het AUP was al vijftien jaar oud, toen rond 1950 in Slotermeer de eerste schop de grond in ging. De compositie van de hoofdlijnen van de groenstructuur lag vast op de plankaart en is grotendeels zo uitgevoerd. Midden in het nieuwe stadsdeel ligt het Sloterpark rond de Sloterplas, landschappelijk ingericht voor de zondagmiddagwandeling en voor het zomerse verblijf aan het zwemstrand. Vanuit dit groenblauwe hart leggen parkstroken de verbinding naar de Amsterdamse binnenstad en naar het landschap daarbuiten. De stedenbouwkundigen gingen ervan uit dat het aanwezige polderlandschap door de gemiddelde bewoner niet op waarde zou worden geschat en dat het daarom nodig was om aan de randen van de tuinstad recreatiebossen te maken. Het Amsterdamse Bos was al in de jaren dertig in het kader van de werkverschaffing aangelegd; recreatiegebied Spaarnwoude en de groenstrook ('De Brettenzone') langs de Haarlemmertrekvaart zouden later volgen.

Het groen in de woonomgeving had in de opvatting van de stedenbouwkundigen vooral betekenis als open ruimte, die de transparante stedenbouwkundige verkaveling beleefbaar moest maken. Pas toen tijdens de uitwerking van de inrichtingsplannen ook landschapsarchitecten aan het werk gingen werd nagedacht over gebruiksmogelijkheden van het groen dichtbij de woningen.

Anders dan in de vooroorlogse stad, moest het groen in de tuinsteden alom aanwezig en toegankelijk zijn

In Amsterdam Nieuw-West werden vooraanstaande landschapsarchitecten van de moderne beweging tot supervisor over de groenstructuur benoemd: professor Jan Bijhouwer (Slotermeer en Geuzenveld), Mien Ruijs (Slotervaart) en Wim Boer (Osdorp). Het was hun gemeenschappelijke opvatting dat het groen door de toepassing van inheemse soorten de natuur moest representeren, maar dat bij de inrichting geen natuurlijke

De verbinding van schaalniveaus in de groenstructuur

vormen nagebootst mochten worden. De vormentaal van de inrichting was geometrisch, maar niet symmetrisch en ondersteunde daarmee de compositie van de bebouwingspatronen. Ten opzichte van de stedenbouwkundige opvatting van openheid en transparantie stelden zij de noodzaak om bij de woningen aangename en beschutte verblijfsplekken te maken. Daarom ontwierpen de landschapsarchitecten geleidelijke overgangen tussen de openbare weg en de collectieve tuinen, door een afgewogen plaatsing van boomgroepen en hagen. Zo kon een reeks ontstaan van openbare grasvelden langs de weg naar meer beschutte collectieve speelplekken dichtbij de woningen. Daarbij verplaatsten de landschapsarchitecten zich sterk in de wens van de bewoners, in die tijd vooral het gezin met jonge kinderen. Vanuit die gebruikswensen pleitten Ruijs en Boer voor een betere toegankelijkheid van de gemeenschappelijke tuinen vanuit de etagewoningen. Want als de achteruitgangen ontbraken moesten de moeders met kleine kinderen helemaal via de straat omlopen naar de tuinzijde van het blok.

Hoewel er weinig geld beschikbaar was voor de inrichting van het groen werden in de tuinen en plantsoenen naast gras, bomen en struiken ook bloeiende vaste planten en heel veel rozen toegepast. Vooral Mien Ruijs was een warm pleitbezorger van het toepassen van een afwisseling in bloeiende planten om zo het onderscheid tussen de verschillende soorten groene ruimtes te vergroten. Vanuit de gebruikseisen probeerden landschapsarchitecten voldoende verharding aan te brengen in de gemeenschappelijke tuinen, om daarmee de toegankelijkheid te verbeteren; een poging die meestal strandde op de hogere aanlegkosten van verharding ten opzichte van gras.

De rolverdeling bij de inrichting van de openbare ruimte was als volgt. De gemeentelijke Dienst Beplantingen was verantwoordelijk voor de inrichting van de openbare parken en straten; in opdracht van de corporaties verzorgden hoveniers de inrichting van de collectieve tuinen. De supervisors

probeerden naar beide kanten sturing te geven om daarmee samenhang in de groenstructuur te waarborgen.

Huidig gebruik en beleving

Na vijftig jaar zijn de inmiddels volwassen bomen in de straten, parkstroken en hoven beeldbepalend voor de Westelijke Tuinsteden. Die belofte is waargemaakt. Op veel plaatsen compenseren de prachtige bomen de schrale kwaliteit van de wederopbouwarchitectuur en dragen ze het groene stadsbeeld.

Vrijwel alle straten, van groot naar klein, hebben het kenmerkende asymmetrische tuinstadprofiel gekregen, waarbij aan één zijde de woningen met hun voorzijde aan de straat staan en aan de overkant een doorgaande groene berm de hoven en tuinen verbindt en afzoomt. Ook dat is bepalend voor het beeld van de doorgaande groene ruimte.

Net als vijftig jaar geleden worden de tuinsteden nu weer bewoond door kinderrijke gezinnen. Moeders zitten met hun kleuters bij een klimrek, jongetjes voetballen in het park.

Dat is zoals het bedoeld was, en toch ontstaat bij een rondgang door de tuinsteden het gevoel dat het 'allemaal veel van hetzelfde' is. De aangename, beschutte verblijfsplekken die de landschapsarchitecten voor ogen stonden zijn te open en te leeg gebleven. De bewoners hebben zich de ruimte niet toegeëigend, zoals de ontwerpers hoopten. Nog steeds zijn veel collectieve tuinen niet direct vanuit het bouwblok ontsloten, waardoor het gebruik minder intensief en anoniem wordt. Ook is de bevolkingsdichtheid afgenomen, waardoor er minder druk op de ruimte is en het ontbreekt aan levendigheid en sociale controle. En de beoogde robuustheid en allure van de parkstroken is niet overal geslaagd, omdat de doorgaande routes worden onderbroken en er rafelige parkranden zijn ontstaan.

Kortom: de bedoelde differentiatie in de groenstructuur komt niet goed tot expressie. Daardoor vervaagt het onderscheid tussen de monumentale

doorgaande lijnen die de buurt verbinden met de rest van de wereld, en de verblijfsplekken waar je je thuis kunt voelen. Een belangrijk middel om dat onderscheid te maken was de variatie in de beplanting, die tijdens de aanleg is aangebracht, maar inmiddels door bezuinigingen op het beheer grotendeels is verdwenen. De vele duizenden botanische rozen uit de begintijd, die moesten zorgen voor een rijk en veelkleurig beeld in de collectieve tuinen, zijn nog maar sporadisch terug te vinden. Het groen van tuin, groenstrook en park wordt eenvormig.

Bomen compenseren de schrale kwaliteit van de wederopbouwarchitectuur

De klacht dat de tuinsteden saai zijn zal daar mee te maken hebben, evenals met de sobere architectuur van de relatief kleine woningen uit de wederopbouwperiode. De stedenbouwkundige verkaveling kan zeker niet saai worden genoemd, omdat een grote rijkdom aan bebouwingsprincipes is ontstaan. De strokenbouw van laagbouwoningen of portiek-etageflats, die in de oorspronkelijke plannen de toon zette, is uiteindelijk maar heel weinig toegepast. Het gegeven dat daarbij steeds over de volle lengte van de bouwblokken achterkanten en achtertuinten van woningen aan de openbare weg grenzen is in de inrichting maar moeilijk op te lossen. In plaats van strokenbouw zijn allerlei combinaties gemaakt van enkele of gespiegelde haken, haken en stroken of opengewerkte bouwblokken. In de haken en in de opengewerkte blokken lukt het goed om zonder het gebruik van hekken toch een heel vanzelfsprekende zonering te maken tussen het openbare gebied, de collectieve ruimte van de gemeenschappelijke tuin en de privéruimtes van de achtertuinten, zonder het beeld van de groene doorgaande ruimte te verliezen.

Kapitaal voor de toekomst

Is de huidige eenvormige inrichting van het groen en het extensieve gebruik een reden om de idealen van de tuinstad te verlaten? Naar mijn idee zou het opofferen van de groenstructuur een grote kapitaalsvernietiging zijn, omdat juist het groen de basis kan zijn voor het maken van een eigentijds tuinstadmilieu, als verrijking van het bestaande palet aan stedelijke woonmilieus. Het is daarbij niet nodig om de oppervlakte aan groen integraal te behouden. Immers, verdere verdichting van de tuinstad met woonbebouwing is goed vanuit het oogpunt van duurzaamheid en voor een intensief en levendig gebruik van de openbare ruimte en de voorzieningen. Veel belangrijker dan de oppervlakte aan groen is de samenhang in de groenstructuur. Essentieel en karakteristiek voor de tuinsteden is de geraffineerde doorkoppeling in het groensysteem. Vanuit de collectieve tuin bij je woning loop je via de groenstrook, via het plantsoen, door de parkstrook en door het park naar het landschap. Het water, in de vorm van singels en vaarten, begeleidt de parkstroken en het park en loopt door in het landschap buiten de stad. Die ervaring van continuïteit geeft nog steeds licht en lucht aan het wonen in de tuinsteden. Op een subtiele manier draagt de positie van scholen, kerken en winkels bij aan die doorkoppeling van de ruimte, omdat deze voorzieningen altijd extra vrije ruimte om zich heen hebben.

Met minder oppervlakte toch het groensysteem behouden, dat is één opgave in de transformatie van de tuinsteden. De uitersten van het systeem, de tuin en het stadspark, zijn in elke traditionele stad aanwezig, maar de elementen van de tussenschaal, de groenstrook en de parkstrook, zijn kenmerkend voor het tuinstadkarakter. Het asymmetrische straatprofiel, met aan één zijde een groenstrook, is op een vanzelfsprekende manier een belangrijke drager van het groensysteem.

De tweede opgave is het maken van meer differentiatie in de inrichting en het gebruik van de groene ruimte. De doorgaande lange lijnen van het groen mogen monumentaler en robuuster worden, met elk een eigen karakter door een specifiek profiel of karakteristieke boomsoort. Het Sloterpark, als het centrale stadspark, heeft meer recreatief en cultureel programma nodig, om het openbare gebruik te stimuleren en om zich te onderscheiden. Dat is ook de opvatting van de bewoners, die zich al tien jaar geleden hebben georganiseerd in de Vereniging Vrienden van de Sloterplas. Een mooie en veilige route voor joggers en skaters, een uitspanning, barbecue-voorzieningen, een strand en plekken voor culturele manifestaties zijn een invulling van dat programma. Als het achterstalig onderhoud wordt aangepakt en er mooie doorzichten naar de plas ontstaan gaat het park weer leven en kan het een veel grotere openbare betekenis krijgen.

Aan de andere kant van de reeks zouden de gemeenschappelijke tuinen een meer besloten en collectief karakter kunnen krijgen, zonder dat ze letterlijk door hekken worden afgesloten. De door bewoners ingerichte moestuinen zijn een prachtig voorbeeld van collectief beheer. Meer bloemen en bloeiende heesters en een hoge kwaliteit voorzieningen voor sport en spel geven de tuinen een verzorgd karakter. Het blijkt ook nu al dat de collectieve hoven die goed zijn ingericht en goed in de stedenbouwkundige verkaveling zijn ingebed – vooral in de haken en in de open bouwblokken – door kleine kinderen nog steeds intensief worden gebruikt, net als in de jaren vijftig.

Een aantal nieuwbouwprojecten laat zien dat het ook met de huidige eisen voor woonoppervlak en parkeervoorzieningen heel goed mogelijk is om een transparante tuinstadverkaveling te maken. Slimme oplossingen als een U-vormig bouwblok met doorzicht op de binnentuin, een hakenverkaveling met verhoogde randen van de terrassen langs de gemeenschappelijke tuin en vrijstaande woonblokkjes in het groen zijn veelbelovende eigentijdse interpretaties.

Het behoud van de groenstructuur gaat dus niet over het behoud van de huidige oppervlakte en inrichting, maar over de transformatie daarvan: met behoud van het onderliggende systeem meer articulatie aanbrengen in de inrichting. Als het lukt om zo de kwaliteit van het openbaar groen te verbeteren is dat dé impuls voor het imago van de tuinsteden!

Yttje Feddes (yttje@feddes-olthof.nl) is landschapsarchitect en partner van bureau Feddes/Olthof landschapsarchitecten.

Literatuurselectie

Dit artikel is gebaseerd op onderzoek naar de waarde van de groenstructuur van de Amsterdamse Westelijke Tuinsteden. Het onderzoek is gepubliceerd onder de titel 'De groene kracht', uitgegeven door SUN/Trancity (2011), auteurs: Yttje Feddes, Angela Hinz, Peter Paul Witsen, Imke van Hellemond en Annemarie van Leeuwen.

Erfgoed van de wederopbouwwijken

AUTEUR & FOTOGRAFIE Anita Blom

Om het draagvlak voor het naoorlogs erfgoed te vergroten en de instandhouding ervan te bevorderen heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dertig wederopbouwgebieden geselecteerd. Een pleidooi voor herwaardering van de wijken uit de wederopbouwperiode.

In de aanpak en vernieuwing van binnensteden en oude wijken is veel verandering gekomen. De afgelopen dertig tot veertig jaar is de waardering voor ons cultureel erfgoed enorm toegenomen en is veel geld geïnvesteerd in het opknappen van historische panden en binnensteden. Nooit is het besef van het historisch belang van erfgoed én de economische waarde ervan zo hoog geweest. Zo'n breed gedragen waardering lijkt op dit moment nog niet te zijn weggelegd voor de naoorlogse gebieden en gebouwen. De wijken karakteriseert men in het algemeen als saai en monotoon. De naoorlogse uitbreidingswijken missen vaak de historische gelaagdheid die kenmerkend is voor de binnenstadsontwikkeling. Stedelijke uitbreidingsplannen gingen meestal uit van het tabula-rasa-principe. In het westen van het land was dit vaak ook letterlijk zo, doordat de gebieden moesten worden opgehoogd met zand voordat gebouwd kon worden. Veel vroeg-naoorlogse wijken kampen op dit moment met sociaal-economische en maatschappelijke problemen en fysieke achteruitgang. Om dat tij te keren kiezen veel betrokken partijen voor sloop/nieuwbouw als oplossing. Mogelijk zal de economische crisis daarin enige verandering gaan brengen.

Selectie van wederopbouwgebieden

De afgelopen jaren is het erfgoed uit de wederopbouwperiode steeds meer in de belangstelling gekomen. Door noodzakelijke stedelijke vernieuwing zijn sommige naoorlogse wijken al flink op de schop genomen. Tegelijkertijd groeit ook een waardering voor de architectuur en stedenbouw uit deze periode vooral onder architec-

tuurhistorici, architecten en stedenbouwkundigen. Daarmee is ook de wens ontstaan om de waardevolste delen van die nalatenschap te inventariseren en in stand te houden. Met een selectie van dertig wederopbouwgebieden wil de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) de ruimtelijke ontwikkeling uit de periode 1940 – 1970 in Nederland herkenbaar houden voor de toekomst en beleid bevorderen om de waarden van de gebieden te behouden. Het beleidskader voor de instandhouding van de gebieden staat geformuleerd in de rijksnota 'Kiezen voor karakter. Visie erfgoed en ruimte' (mei 2011). De door de RCE geselecteerde gebieden vormen samen een representatief overzicht van de stedenbouw, de plattelandsontwikkeling en de reconstructie van Nederland, van de opbouw van ons land na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog en de Watersnoodramp van 1953. Nederland als afspiegeling van de inrichting van de Verzorgingsstaat in de jaren vijftig en zestig volgens het idee van de maakbare samenleving.

De geselecteerde wederopbouwgebieden zijn onderverdeeld in drie typen: de 'echte' binnenstedelijke wederopbouw (7 gebieden), de naoorlogse uitbreidingsgebieden (15) en landinrichtings- of ruilverkavelingsgebieden (8). De selectie van de gebieden is gebaseerd op de waardering van architectonische en stedenbouwkundige principes, de spreiding over het land en de cultuurhistorische uitgangspunten, in de context van de ontwikkelingsgeschiedenis van Nederland. Een belangrijk cultuurhistorisch beginsel uit die periode was bijvoorbeeld het principe van de wijkgedachte: een decentrale stedenbouwkundige opbouw van de stad, waarbij de wijken ruimtelijke en zelfvoorzienende eenheden zijn, bedoeld voor ongeveer 20.000 inwoners. De hiërarchisch ongestructureerde en steeds maar uitdijende stad zou slecht zijn voor de gemeenschapszin en voor de ontwikkeling van zijn bewoners. Door een divers aanbod van woningen voor alle leeftijdsgroepen en sociale klassen was de wijk een afspiegeling van de maatschappij. Een ander toenmalig fenomeen was het idee van

'licht, lucht en ruimte': ruimopgezette, hygiënische en zonnige woningen, gelegen in het groen. Van belang is hoe dit gedachtegoed tot uitdrukking is gekomen in het stedenbouwkundig plan en de vertaling daarvan in de daadwerkelijke bouw. En of deze principes nog herkenbaar zijn in de hedendaagse wijk. Naast deze nog steeds kenmerkende en waardevolle uitgangspunten is voor de waardering en selectie ook gekeken naar de huidige kwaliteit van de gebieden.

Schuivende panelen in de erfgoedzorg

Sommige deskundigen op het gebied van erfgoed vinden de architectuur en stedenbouw van de wederopbouwperiode te gewoon of alledaags en achten de erfgoedwaarden onvoldoende. Ze zijn van mening dat erfgoedzorg zich vooral bezig moet houden met de architectuurhistorische iconen uit het verleden en niet met dergelijke alledaagse vormen en functies. Ze verwijzen daarbij naar de in de Monumentenwet genoemde definitie van een monument: 'vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde'. Wederopbouwgebieden lijken met hun alledaagse verschijningsvormen niet voor iedereen te vallen onder de term cultureel erfgoed, waarvan de waarde voor iedereen evident is. Erfgoed wordt vooral geassocieerd met begrippen als zeldzaam, authentiek en kostbaar, of iets dat in zijn bestaan wordt bedreigd en vanwege zijn waarde voor de samenleving bewaard moet blijven. Erfgoed met een beschermde status wordt beschouwd als datgene wat we in het heden als waardevol met elkaar delen en gezamenlijk de moeite waard vinden om naar de toekomst door te geven.

Een breed gedragen waardering lijkt nog niet weggelegd voor naoorlogse gebieden en gebouwen

Een andere benadering van erfgoed is wat door sommige cultuurhistorici het 'dynamisch erfgoed' genoemd wordt. Dynamisch erfgoed staat voor een toekomstgerichte selectie van wat wij als erfgoed willen vanuit een gewenst identiteitsbesef of identiteitsvorming. Dit houdt in dat de betekenis of waarde van erfgoed kan af- of toenemen en dat ook nieuwe vormen van erfgoed kunnen opkomen. Er wordt vanuit dit cultuurhistorisch perspectief niet gezocht naar zeldzame of uitzonderlijke verschijnselen of artefacten, maar juist naar wat gemeenschappen bindt en hoe de selectie van erfgoed uit het verleden de vorming van een gemeenschappelijke identiteit kan ondersteunen en bevorderen.

In de Nederlandse architectuurgeschiedenis en monumentenzorg is de eerste erfgoedbenadering dominant. Deze benaderingswijze is ondermeer door de architectuurhistoricus, professor Auke van der Woud bekritiseerd. Hij is van mening dat door deze opstelling de aansluiting van de historische disciplines op het debat over de culturele en sociale dimensie van de architectuur en de ruimtelijke

inrichting dreigt mis te lopen. Dit is mede debet aan een gebrekkige oriëntatie op de geschiedenis van de maatschappelijke processen en omstandigheden waarbinnen de architectuur tot stand komt. Hij bepleit daarom minder gerichtheid op de analyse van de objecten, de architecten en de beroepsontwikkeling en meer aandacht voor de maatschappelijke context. Tevens bestrijdt hij het idee dat de vernieuwing in de architectuur en stedenbouw een verdienste is van enkel de moderne avant-gardisten en dat de waardering van de architectuurgeschiedenis gefocust moet worden op deze architectuurhelden. Dat beschouwt hij als 'mythologische constructies' van architectuurhistorici.

Waarom behoud van wederopbouwerfgoed?

Historisch en vanuit het oogpunt van ruimtelijke ordening en bouwkunde is de wederopbouwperiode van belang voor de jongste geschiedenis van ons land. Het was een tijdperk van schaarste én optimisme, een periode tussen de economische crisis van de jaren dertig en het begin van de oorlog enerzijds en de democratiserings- en emancipatiegolf van eind jaren zestig anderzijds. In deze tijd bereikte stedenbouw en ruimtelijke ordening internationaal gewaardeerde hoogtepunten, ontmoeten de traditionele en modernistische architectuur elkaar in een 'shake-hands'-vormgeving. Architectuur en stedenbouw kregen een andere verschijningsvorm en opzet, het gedachtegoed over ruimtelijke ordening en woningbouw maakten cultuurhistorisch gezien een grote omwenteling.

Ondanks het optimisme en het vooruitgangdenken van de naoorlogse periode was er sprake van grote financiële en materiële schaarste. Toch was ook juist deze schaarste aanleiding voor een ongekende modernisering, technologische ontwikkeling en professionalisering van het bouwbedrijf. En schaarste bevorderde een sobere maar zorgvuldige vormgeving. Hierover zei de architect Van de Broek, tijdens het 4e Congres van de Union Internationale des Architects in 1955: "Wij scheppen weinig monumenten maar wel gebouwen voor mens en gemeenschap. Wij kunnen ze nochtans beschouwen als een expressie ener cultuur wanneer wij bedenken, dat de verschijning onzer cultuur minder bepaald wordt door de hoge toppen der groten dan door de levensstijl der velen." Toch zijn architectonische details als balkonhekjes, baksteenversieringen, schoorstenen en portiekomlijstingen vaak vele malen fraaier dan in de architectuur van de 'rijkere' jaren zeventig, tachtig en negentig van de vorige eeuw.

Sociaal-maatschappelijk was het idee van de 'maakbaarheid van de samenleving' richtinggevend voor de stedenbouw en de ruimtelijke ordening. Men dacht niet alleen na over de fysieke verbetering van stad, maar ook over de sociale en culturele betekenis van de stad en haar bewoners. De woningbouw, de woningarchitectuur en de opvattingen over wonen waren na de oorlog sterk gericht op de verbetering van het wonen van 'de gewone man' of de 'familie doorsnee'. In deze cultuurhistorisch belangwekkende context is het opvallend hoe betrokken alle architecten zich opstelden bij de uitvoering van de wederopbouw van Nederland, ongeacht welke stroming, gezindte of politieke signatuur ze vertegenwoordigden. De appreciatie van de bewoners voor de nieuwe woningen en wijken

Airey-woningen, een type montagebouw dat kort na de Tweede Wereldoorlog veel werd toegepast, in de wijk Heseveld in Nijmegen.

was hoog, zeker vergeleken met toenmalige woonomstandigheden in de binnensteden en de oude wijken. De binnensteden werden steeds minder geschikt geacht voor bewoning en meer en meer door sloop/nieuwbouw omgevormd tot 'cities'.

Van een nog grotere betekenis en belang dan de architectonische vormgeving was de ruimtelijke opzet en beleefbaarheid van het stedelijke gebied. De nieuwe naoorlogse wijken waren ruim, open en groen. De ruimtelijke inrichting is veelal hiërarchisch geordend volgens de functies wonen, werken en voorzieningen, recreatie en verkeer. Meest karakteristiek aan de destijds nieuwe stedenbouwkundige opzet is de samenhang tussen de verschillende schaalniveaus: van woning tot wooncomplex, van wandelpad tot buurtontsluitingsweg, van buurtpark tot landschap of, volgens Bakema: 'van stoel tot stad'. Juist de openheid gecombineerd met de groenstructuur op alle schaalniveaus weerspiegelt het vooruitgangsoptimisme van die tijd. De samenhang tussen de verschillende fysieke schaalniveaus en de sociaal-maatschappelijke ambities van de architecten en stedenbouwkundigen is wat dit erfgoed zo bijzonder maakt, niet alleen voor (architectuur-)historici. De ruime opzet en het overvloedige groen in de wijken maken dat de gebieden zowel bij bewoners als bij (jongere) stedenbouwkundige weer in toenemende mate in de smaak vallen. Ook de heldere structuur, de ligging in de nabijheid van het centrum en de ruimte voor vervanging van individuele blokken voor nieuwe moderne woningen wordt als positieve kwalificatie van de naoorlogse gebieden gezien. Daarnaast is een steeds groter aantal bewoners geïnteresseerd in de geschiedenis van de eigen wijk. Zij brengen dit op een actieve manier over op hun medebewoners, vaak in de strijd om een toenemend verval te keren of om een conflict over sloop om te buigen in renovatie.

Dynamisch beheer van het naoorlogs erfgoed

De groei van de belangstelling voor en de waardering van het naoorlogs erfgoed en de huidige economische crisis zorgen voor een herbezinning op de toekomst van de naoorlogse wijken. Dit stimuleert een betere oriëntatie op de stedenbouwkundige en

maatschappelijke opgaven voor de gebieden, én op de mogelijkheden van herontwikkeling van de bestaande kwaliteiten. Steeds meer wordt onderkend dat waardevolle objecten of structuren aanknopingspunten kunnen vormen voor nieuwe perspectieven bij toekomstige transformatieopgaven.

Door de aanwijzing van de dertig wederopbouwgebieden als ruimtelijk erfgoed van nationaal belang, heeft het Rijk in 'Kiezen voor karakter' duidelijk gemaakt welke belangen hij behartigt en welke gebiedsgerichte prioriteiten hij stelt. Daarbij hoort meer aandacht voor de waardering van historisch-ruimtelijke structuren in een ruimtelijk planproces. De RCE zal in de komende jaren door middel van bestuurlijke afspraken per gebied een basis leggen voor samenwerking met betrokken publieke en private partijen. Dat is geen van boven opgelegde overeenkomst, maar een gedeeld referentiekader voor gebiedsgericht erfgoedbeheer. Zo'n kader is nodig om effectieve samenwerking mogelijk te maken tussen overheden onderling en met particulier initiatief om de leesbaarheid en beleefbaarheid van de culturele ontstaansgeschiedenis van Nederland in stand te houden. Meer dan voorheen is de omgang met het ruimtelijk erfgoed gebaat bij een open dialoog en de kracht van argumenten op basis van kennis van de gebieden en hun ontwikkelingsmogelijkheden. Dat vergt een bredere oriëntatie dan die van een door een architectuurdeskundige bepaalde historische waarde van een gebied alleen. Het vraagt een toekomstgerichte benadering, met medeneming van de fysieke cultuurhistorische belangen en het besef van de sociaal-culturele betekenis van ons vroeg-naoorlogs erfgoed.

Anita Blom (a.blom@cultureelerfgoed.nl) is senior-specialist wederopbouw en naoorlogse stedenbouw bij de afdeling Landschap van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Literatuurselectie

- Bakema, J.B. (1964) Van Stoel tot stad. Zeist: De Haan NV
- Blom, A.M., Jansen, B., Heide, M. v.d. (2004) De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken. Zeist: RDMZ.
- Blom, A.M. (2011) Het verhaal van Nederland. Tijdschrift Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nr.4, pp. 4-7.
- Boer, N., Lambert, D., (1987) Woonwijken. Nederlandse stedenbouw 1945-1985. Rotterdam 010.
- Ministerie van OCW (2011) Kiezen voor karakter. Visie Erfgoed en ruimte. Den Haag.
- Dun, P. van (1997), Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg. In: In dienst van het erfgoed. Jaarboek monumentenzorg 1997. Zwolle/Zeist: Waanders.
- Frijhoff, W. (2007) Dynamisch erfgoed. Of: Heeft de cultuurgeschiedenis toekomst. Amsterdam: VU.
- Hereijgers, A., Velzen, E. van (2001) De naoorlogse stad. Een hedendaagse ontwerpogave. Rotterdam: NAI.
- Vreeze, N. de (1993) Woningbouw, Inspiratie & Ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland (diss.). Almere: NWR.
- Woud, A. van der (2008) Sterrenstof. Rotterdam 010.

Ontregeld door armoede en ziekte

AUTEUR Klaas Mulder

FOTOGRAFIE Michiel Overkamp

In zwakke buurten is er een concentratie van (mensen met) problemen. Je kunt wat aan die concentratie doen – spreiden over de stad – of je kunt aan de problemen zelf werken. Een goede wijkaanpak kan helpen om te voorkomen dat persoonlijke problemen het probleem van de wijk worden.

Al sinds de late jaren tachtig staat de cumulatie van problemen in aandachtswijken op de politieke agenda. Er zijn van die plekken in de stad waar al het vuil naartoe stroomt: de afvoerputjes. De oorzaak is altijd gezocht in het vertrek van de kansrijken. Het groeistedenbeleid zorgde voor betaalbare huizen met tuinen in Purmerend, Zoetermeer en Nieuwegein. De ruimte in de grote steden, vooral in de wederopbouw wijken, werd ingevuld door migranten en andere 'kansarmen'. Zij woonden daar tussen de oudere autochtonen en de witte onderklasse die aan de stad gebonden was door een uitkering of worstelde met drank of drugs.

Afgezien van de toonzetting is er weinig af te dingen op het vertrekkersmodel, noch op de oplossing die eruit volgt: zorg dat mensen wooncarrière kunnen maken binnen de wijk.

Het vertrekkersmodel is goed te onderbouwen met statistische gegevens. Na de bouw van Almere Buiten steeg het percentage lage inkomens in Almere Haven, omdat sterke huishoudens vertrokken en hiervoor huishoudens met lagere inkomens in de plaats kwamen. In andere wijken is het omgekeerde bereikt. De statistieken werden beter door goedkope woningen te vervangen door duurdere.

Niemand zal uit een statistische verbetering – minder mensen met problemen – concluderen dat daarmee de problemen van individuele mensen zijn opgelost. Desondanks wordt 'sloop van goedkoop' zowel door het Sociaal en Cultureel Planbureau als door veel lokale politici nog steeds de meest effectieve vorm van wijkaanpak genoemd.

Zorgen achter de voordeur

In 2009 mocht ik voor het ministerie van VROM de themabrochure 'Buurtbewoners in Balans' schrijven, een analysekader voor de agogische vraagstukken in wijken. Wie wonen er, en waar worstelen ze mee? Inspiratie voor het boekje had ik gekregen tijdens de eerste achter-de-voordeur-projecten die in die tijd van de grond kwamen. Mijn collega's kwamen in portiekflats waar zestig procent van de bewoners aangaf onder behandeling van een psycholoog of psychiater te zijn, of last had van psychosomatische klachten als chronische hoofdpijn of slapeloosheid. We spraken ouders die de grip op hun kinderen dreigden te verliezen, en kinderen die bezweken onder de mantelzorg die ze voor hun ouders moesten verrichten. Twee derde van de bezochte huishoudens had twee of meer ernstig ontregelende problemen, en dan deden de meest schrijnende gevallen de deur niet eens open.

Een statistische benadering van wijkvraagstukken verhuult soms de ernst van persoonlijke problematiek

Als een schaduw van de kop-, zorg- en buurtzorgen was er altijd de armoede. Bij het schrijven kwamen we tot het inzicht dat haast alle sociale problemen een correlatie met armoede hebben. Het probleem veroorzaakt armoede (een verslaafde heeft geen goedbetaalde fulltime baan), of kan er het gevolg van zijn (ongezonde voeding door geldgebrek). Er is vaak ook een verband tussen sociale problemen onderling. De omstandigheden en karaktereigenschappen die armoede veroorzaken, kunnen ook leiden tot een verhoogde kans op huiselijk geweld, opvoedproblemen, verslaving of schooluitval. Naast de relatie tussen sociale problemen en armoede, is die er ook tussen armoede en de goedkoopste huurwoningen. De

gedeelde-oorzaaktheorie was geboren: in wijken met veel goedkope woningen zijn er meer problemen dan in dure wijken, omdat armoede zowel correleert met sociale problematiek als met de aangewezenheid op de goedkoopste voorraad. De goedkope galerij- en portiekflat en de goedkoopste particuliere voorraad zijn de vindplaats voor concentraties van individuele misère.

Het lijkt daarom voor de hand liggend om daar veel meer kennis over te verzamelen. Toch is in een standaardwerk als 'Van Wijken Weten' geen letter over verslaving, ongeletterdheid, detentie, geestesziekten, gebrek aan zelfrespect of laagbegaafdheid te lezen. Op de een of andere manier zijn de sociologie en de sociale geografie vooral wetenschappen die beschrijven hoe normale mensen zich gedragen in groepen. Bij concentraties van afwijkende mensen hebben we de kennis niet meer in huis. We zullen er echt toe over moeten gaan vaker orthopedagogen en psychiaters in te zetten in de wijkaanpak, die zonder die expertise het terrein van goedbedoeld hobbyisme blijft.

De correlatie tussen lage huur en sociale vraagstukken nodigt uit om te beginnen op het scharnierpunt tussen die twee: armoede. Daarna zal ik kort stil staan bij een deels verborgen vraagstuk waar een nieuwe wijkaanpak veel aan zou kunnen bijdragen: de ontregeling door chronische ziekte. Ten slotte zal ik een paar aanbevelingen doen voor de vernieuwing van de wijkaanpak.

Rondkomen

Waar veel goedkope woningen staan, vinden we veel 'correlaten van armoede': gevolgen van armoede én verschijnselen die armoede veroorzaken. Dan is het opvallend dat 'rondkomen' nooit zo'n populair beleidsthema is geweest als 'vooruitkomen'. Met name het zwak onderbouwde, maar mateloos populaire VROM-raad-advies 'Stad en Stijging' is daar debet aan, maar het zegt ook wel iets over het mensbeeld van de beslissers in de wijkaanpak. Ik heb in mijn praktijk zeer vaak moeten ervaren dat professionals – dus altijd mensen met een vast inkomen uit arbeid – tamelijk rudimentaire ideeën hebben over armoede. Armoede zou veroorzaakt worden doordat mensen niet willen werken of het niet kunnen omdat ze geen diploma hebben.

De groep armen is echter veel groter. Daar zijn de ouderen met alleen – en soms onvolledige – AOW; er zijn WAO'ers, WaJongers en mensen met een niet te overbruggen afstand tot de arbeidsmarkt. Ook werkenden behoren in steeds grotere mate tot de arme kant van Nederland. Will Tinnemans schreef een boek over werkende armen dat niemand lezen wil, want beleidsmakers kunnen dan niet terugvallen op de riedel van 'ga werken en je hoeft niet arm te zijn'. Ook ZZP'ers hebben vaak een inkomen onder het bijstandsniveau.

Het oplossen van armoedevraagstukken valt buiten het bestek van de wijkaanpak. Maar op woning- en wijkniveau zijn er wel tientallen

manieren waarop je de ontregelende gevolgen van armoede kan aanpakken. Een simpel voorbeeld zijn de buurtsportverenigingen in Rotterdam. Veel ouders hadden niet de middelen om hun kinderen te laten sporten, maar de buurtsport floreert. Overal in Nederland komen ruilwinkels op, waar mensen gekregen voorwerpen kunnen omzetten in iets dat ze echt nodig hebben. Soms vormen ze een alternatief voor de bibliotheek: je brengt er een boek en mag een ander meenemen. Maar de sociale functie is veel breder, de koffie staat er klaar en vrijwilligers en professionals hebben meestal tijd voor een praatje.

Er zijn corporaties die voor alle huurders gezamenlijk verzekeringen inkopen of een kortingspas bij winkels regelen. Woningcorporatie Rochdale heeft in de Bijlmer een systeem geïntroduceerd waarmee vrijwilligerswerk in 'Propoints' wordt uitbetaald: waardepunten die kunnen worden besteed aan leuke en nuttige activiteiten voor de kinderen. In het nieuwe ondernemingsplan van een Haagse woningcorporatie zal rondkomen een kernbegrip zijn. Moeten we het mensen toestaan om een student in huis te nemen als aanvulling op het karige inkomen? Welke mogelijkheden moet je bieden voor werken aan huis?

Je kunt de armoede niet op wijkniveau te lijf gaan. Je kunt wel zorgen dat ook huurders met een platte portemonnee een prettig gevuld leven kunnen hebben.

De gedeelde oorzaak-theorie was geboren: een probleem veroorzaakt armoede of kan er het gevolg van zijn

Op de persoon gericht

Er wordt soms gepleit om in wijken met veel probleemhuishoudens te kiezen voor een individuele benadering. Je zou dit person-based kunnen noemen. Je kunt dat op twee manieren invullen: gericht op individuele huishoudens, of gericht op de wijk maar met kennis van individuele problemen.

In steden waar in sommige wijken een concentratie van persoonlijke problematiek plaatsvindt, wordt er vaak voor gekozen extra programma's rond opvoedondersteuning, schuldhulpverlening, gezondheidsbevordering of scholing aan te bieden. Er pleit veel voor deze vorm van 'person-based' interventies: individuele problemen laten aanpakken door professionals als orthopedagogen of psychiaters. Het is echter de vraag of je daar een wijkaanpak voor nodig hebt. Feitelijk zou elke huurder van een corporatiewoning dezelfde dienstverlening van zijn huisbaas moeten krijgen en heeft elke stedeling recht op dezelfde ondersteuning, ongeacht de wijk waarin hij woont. Bewoners van een niet-krachtwijk hebben het recht helemaal aan hun zijde als ook zij willen dat hun kinderen gratis kunnen sporten of geholpen worden met het vinden van een stageplaats. De keuze of iemand in aanmerking komt voor individuele hulp zou niet moeten afhangen van de statistiek van de wijk waar

hij of zij woont.

Wel is het mogelijk om binnen de wijkaanpak collectieve maatregelen te nemen die gebaseerd zijn op kennis van de persoonlijke omstandigheden van mensen. Ook dat kun je person-based noemen. De buurtkamers in het Rotterdamse Oude Noorden zijn in principe een collectieve voorziening, maar wel zo ingericht dat juist die mensen die ondersteuning zoeken in hun persoonlijke leven er graag komen. Er vinden in verschillende wijken huiswerkclasses plaats; vaak met inzet van studenten die daarvoor een goedkope kamer krijgen. Het ongelijkheidsargument geldt daar niet, want ook kinderen uit aanpalende wijken mogen meedoen.

Een in de problematiek van individuen gefundeerde wijkaanpak kijkt niet naar statistische afwijkingen, maar naar de biografie van mensen. Een mooi voorbeeld werd onthuld door de Amsterdamse socioloog Duyvendak, die vaststelde dat mensen de activiteiten in het buurthuis niet bezochten omdat ze niet in het donker hun fiets uit de schuur durfden te halen. De aanleg van achterpadverlichting is een collectieve investering, maar werkt positief door in het leven van kwetsbare mensen. Je zou dit kunnen typeren als 'van person-based diagnose naar contextuele interventies'. Weten waar Nel en Hamid last van hebben, en zorgen voor een omgeving waarin die last lichter wordt.

Chronisch ziek

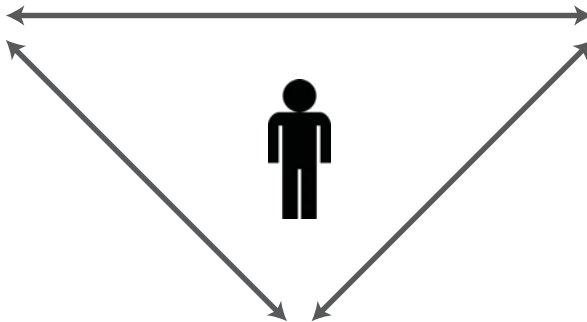
Een specifiek voorbeeld van een problematiek die zeer veel voorkomt in de zwakste wijken, maar toch nauwelijks een plek heeft veroverd op de beleidsagenda, is die van huishoudens met een chronisch ziek gezinslid. Er is vaak vastgesteld dat bewoners van slechte buurten gemiddeld minder gezond zijn, maar ook daar is de correlatie niet of eenzijdig onderzocht. Er is inmiddels een veelheid aan projecten om buurtbewoners in beweging te krijgen, maar die projectencarrousel draait om de smalle as van de aanname dat 'mensen ongezond zijn omdat ze ongezond leven'. Toch wordt maar 25 procent van de gezondheidsklachten veroorzaakt door een ongezonde levensstijl. De rest is gewoon ziek. 9.000 Amsterdamse ouderen met (beginnende) dementie wonen nog zelfstandig. Mede door de extramuralisatie – patiënten wonen niet meer in een instelling, maar in gewone wijken – in de GGZ zijn er portiekflats waar drie van de acht woningen bewoond worden door mensen met een psychiatrisch verleden.

Ook hier helpt het gezondheidsklachten als armoedecorrelaat te zien. Gezondheidsklachten veroorzaken armoede, en armoede veroorzaakt of verergert gezondheidsklachten. Het is niet toevallig dat in de goedkoopste voorraad meer zieke mensen wonen. Er is in Nederland een enorme onwetendheid over de omvang van de doelgroep. Janneke Hatzmann promoveerde in 2009 op een onderzoek onder ouders van chronisch zieke kinderen. Ik schrok van de cijfers: in veertien procent van de huishoudens met kinderen leidt één van de kinderen aan een chronische ziekte. Het onderzoek wees uit dat het opvoeden van een ziek kind meestal leidt tot een kleinere betaalde baan. Ook chronische ziekte van de ouders heeft een laag inkomen tot gevolg.

Dit is niet alleen een medisch vraagstuk. Hatzmann onderzocht de

Sociale omgeving

familie, buren, vrienden,
informele organisaties

Fysieke omgeving

woning, straat, plein, park,
school, buurthuis, sportveld

Professionele omgeving

onderwijs, zorg, cultuur, welzijn, wonen,
veiligheid, informatie, vrije tijd, werk

De wijkaanpak zou meer persoonsgericht moeten zijn

levenskwiteit in gezinnen met een chronisch ziek kind en kwam tot de conclusie dat de behoefte aan mentale en praktische ondersteuning groot is. De Utrechtse welzijnsorganisatie Alleato maakte recentelijk een film over jonge allochtone mantelzorgers, die regelmatig in de problemen komen omdat hun opleiding lijdt onder hun zorgtaken. Het gaat daarbij om zo'n 25 procent van de allochtone MBO'ers!

De wijk is niet de plaats om chronische ziekten de wereld uit te helpen. Zwakke wijken zijn wel de vindplaats van hogere concentraties van huishoudens met zieken. Het ligt dan ook voor de hand om op wijkniveau te kijken hoe we kunnen zorgen dat ziekte niet ontregelt. Dat lukt nu nog slecht. In de Amsterdamse urgentieregels staat expliciet te lezen, dat 'kinderen met CARA of luchtwegaandoeningen' geen reden voor urgentie vormen. In de Roermondse Donderberg kunnen partijen het niet eens worden over woonvormen voor zieke kinderen, 'want de wijk heeft al zo'n slecht imago'.

Werken aan omgevingen

Een statistische benadering van wijkvraagstukken maakt concentraties van problemen zichtbaar, maar verhult soms de ernst van persoonlijke problematiek. Dat zou op te lossen zijn door individuele hulpverlening te concentreren in de zwakste wijken. De wijkaanpak wordt dan het domein van maatschappelijk werkers, schuldhulpverleners en huiswerkbegeleiders. Deze vorm van 'person-based' interventie is begrijpelijk, maar niet gemakkelijk uit te leggen aan bewoners met hetzelfde probleem in de wijk ernaast. Hulp zou dan worden toegewezen op basis van de kenmerken van buurt en buren, en niet van de persoon zelf.

Ik voel meer voor een andere strategie: maak goede persoonlijke diagnoses, maar gebruik de wijkaanpak als een manier om omgevingen van mensen beter te maken. Een wijk biedt een sociale context (buren, familie, vrijwilligersorganisaties, kerk en moskee, ondernemers) in een fysieke structuur (woningvoorraad, openbare ruimte, accommodaties). Vanuit kennis van persoonlijke functioneringsvraagstukken (wat lukt er niet, en waarom niet?) kunnen we sleutelen aan die sociale omgevingen: laagdrempelige ontmoetingsmogelijkheden, betere condities voor mantelzorg, meer waardering voor vrijwilligers en veilige systemen voor het ruilen van diensten. Tevens

kunnen we werken aan een fysieke omgeving die levendig, leefbaar en leesbaar is, zodat onzekere bewoners er goed de weg kunnen vinden.

Juist nu de budgetten voor grootschalige demografische interventies (sloop) en intensieve individuele trajecten (hulpverlening) minder worden, zou een contextuele aanpak van wijken kunnen zorgen voor een stabielere omgeving voor wankele mensen. Zij zullen nog steeds vaker last hebben van armoede of ziekte, maar er veel minder door ontregeld worden.

Klaas Mulder (info@klaasmulder.com) werkte twaalf jaar als adviseur Wijkaanpak bij Laagland'advies en Atrivé in Houten. Hij is sinds 1 maart hogeschooldocent 'Leren en Werken in de Wijk' aan de Hogeschool Utrecht; daarnaast adviseert hij over alternatieve publieke investeringsstrategieën vanuit 'Kijk op Kansen' in Amersfoort.

Literatuurselectie

Hatzmann, J. (2009) Consequences of care, parents of children with a chronic disease, Amsterdam: Thesis.

Mulder, K. (2009) Buurtbewoners in Balans, Den Haag: Ministerie van VROM.

Mulder, K. (2010) Handboek voor Waarzeggers, Kennis en Besluitvorming in de Volkshuisvesting, Almere: Nestas/roAg/Laagland'advies.

Ouwehand, A.L. e.a. (2008) Van Wijken Weten, Beleid en Praktijk in de Stedelijke Vernieuwing, Amsterdam: Delft University Press.

The Birds

Meet je het succes van openbare ruimtes af aan de intensiteit van het gebruik, dan kun je concluderen dat het weelderige groen in de wederopbouw-wijk meer in de smaak valt bij vogels dan bij de bewoners. Anna de Jong, de fotografe van de fotoserie 'The Birds', woont sinds een half jaar in de Amsterdamse wederopbouw-wijk Osdorp. Al snel viel haar op hoeveel vogels er in Nieuw-West zijn. Met haar fotoserie refereert De Jong niet alleen naar de prettige leefomgeving die wederopbouw-wijken aan vogels biedt, maar eveneens naar de bekende film 'The Birds' van Albert Hitchcock. In deze film vallen vogels om een onbekende reden de bewoners van een klein vissersstadje aan. Het naargeestige karakter van deze film komt terug in de fotoserie van De Jong. De aanwezigheid van vogels in het strak geregisseerde decor van wederopbouw-wijken roept een unheimisch gevoel op. 'The Birds' is een fotorapportage met een dubbele lading: de aanwezigheid van vogels is mooi, maar eveneens grimmig. Waar zit hem dat precies in? En wat leert ons dat over de relatie tussen planning en gebruik? Deze fotorapportage zet ons aan het denken over de grenzen van onze eigen maakbaarheidambities.

Anna de Jong studeerde in 2010 af aan de Rietveld Academie, afdeling fotografie. Sindsdien is ze werkzaam als autonoom fotograaf. Ze is gefascineerd door idealistische architectuur die op de tekentafel wel functioneert maar eenmaal gebouwd relatief snel verbrokkelt. Zie www.annadejong.com.

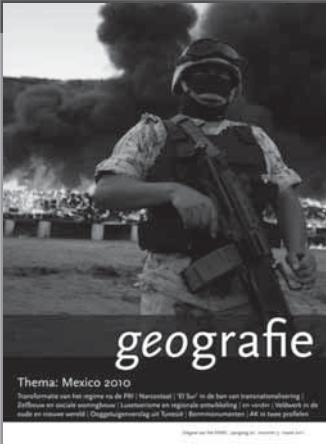
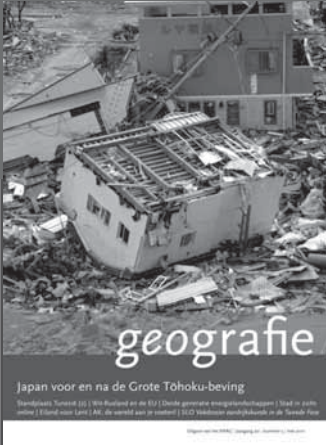

POULET'S KUIJNDIENST
STRAAT

geografie

Hèt tijdschrift voor geografen
en studenten geografie

| informatie over actuele ruimtelijke ontwikkelingen in Nederland en daarbuiten | reisverhalen | opinies | achtergrondinformatie | recensies | columns | geografische agenda | interviews | nieuwsberichten | boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts € 33,50 per jaar, aio's en oio's betalen € 69,50 (normale prijs € 93,50 per jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG), het belangrijkste netwerk voor geografen in Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 236 12 02 voor een abonnement.
Een welkomstcadeau ligt klaar!

KNAG

Ruimte voor jongeren

AUTEUR Kirsten Visser

Het beeld dat jongeren hebben van hun wijk blijkt veel positiever dan dat van volwassenen en beleidsmakers. Jongeren voelen zich vaak verbonden met de wijk en zijn trots op de wijk. Binnen de wijkaanpak worden de kansen die deze positief ingestelde jongeren bieden nog te weinig benut.

Veel wederopbouw wijken worden gekenmerkt door fysieke, sociale, maatschappelijke en economische problemen, wat zich in wijkmonitoren vaak uit in een laag wijkoordeel en negatieve toekomstverwachtingen voor de wijk. Als we volwassenen – bewoners, beleidsmakers en politici – moeten geloven is het bepaald geen pretje om in deze wijken te wonen. Maar hoe denken jongeren hier eigenlijk over?

‘Eigenlijk best positief’

Wanneer we jongeren vragen naar de mening over hun ‘probleemwijk’ blijkt deze eigenlijk best positief te zijn. Uit een onderzoek van Young Opinions blijkt dat van de 774 ondervraagde jongeren in achterstand wijken, ruim drie vierde trots is op hun wijk. Over het algemeen vinden de jongeren het positief dat er tussen jongeren onderling een goede sfeer is en dat er verschillende culturen samenleven.

Een vergelijkbaar beeld ontstaat uit studies in het Utrechtse Overvecht. Deze wijk wordt door buitenstaanders gezien als probleemwijk, waar vooral jongeren voor overlast zorgen. Uit de wijkmonitor van de Gemeente Utrecht blijkt dat de volwassen inwoners de wijk waarderen met een 5,3, beduidend lager dan het gemiddelde wijkcijfer in Utrecht van 7,2. Daarentegen hebben de meeste jongeren in Overvecht helemaal niet zo'n negatief beeld. Onderzoeksbureau Labyrinth toont aan dat jongeren de wijk gemiddeld een 6,5 geven.

Deze waardering wordt bevestigd door de interviews die Koster

en Mulderij in Overvecht afnamen, waarin ze jongeren vroegen naar de beleving van hun wijk: “Overvecht is een leuke wijk, gezellig. De mensen kennen elkaar. Er zit wel wat criminaliteit, maar het is wel een leuke en gezellige wijk.” (een 16-jarige inwoner van Overvecht). Jongeren vinden vooral de nabijheid van vrienden, het goede contact met de burens en de gezellige activiteiten in de wijk belangrijk. Een groot deel van de jongeren – vooral de meisjes – geeft aan dat het winkelcentrum een belangrijke ruimte is waar gezamenlijk activiteiten worden ondernomen met familie of vrienden. Natuurlijk zijn ook jongeren zich er van bewust dat gezelligheid soms samen gaat met overlast. Volgens hen is het echter maar een kleine groep die overlast veroorzaakt, en zouden niet alle jongeren hierop afgerekend moeten worden. Hiernaast komt uit de gesprekken naar voren dat de wijk als ‘rustig’ wordt ervaren: je kunt er veilig over straat zonder te worden lastig gevallen, aldus de meeste jongeren. Een totaal ander beeld dan de algemeen gangbare perceptie van de wijk, waar thema's als onveiligheid en criminaliteit de boventoon voeren.

Hoe komt het dat een wijk die door buitenstaanders als ‘broeiest van overlast en criminaliteit’ wordt gezien door een groot deel van de jongeren als rustig en gezellig wordt ervaren? Volgens Koster en Mulderij heeft dit alles te maken met het ‘gewend zijn’ aan de wijk. Een groot deel van de jongeren woont er al hun hele leven. Ze kennen de mensen, hebben vrienden in de wijk en weten wie er te vertrouwen is en wie niet.

Jeugdig enthousiasme?

Het positieve beeld dat veel jongeren van hun ‘probleemwijk’ hebben zou een goede basis kunnen vormen voor het inzetten van deze groep bij de wijkaanpak. Dit gebeurt nu nog onvoldoende, vooral omdat jongeren te vaak als probleem in plaats van oplossing worden gezien. Niet helemaal ten onterechte: het

Young Opinions panel toont aan dat 57,3 procent van de jongeren vindt dat (andere) jongeren verantwoordelijk zijn voor een groot deel van de problemen in de wijk. Toch is er een grote groep jongeren die trots is op de wijk en die ook best hun steentje wil bijdragen. Het is dan ook zaak om de kansen die deze positief ingestelde jeugd biedt te benutten. Dit kan bijvoorbeeld door het opzetten van projecten op het gebied van hiphop, het organiseren van een musical of het maken van een videoclip over de wijk. Niet alleen 'houdt het de jongeren van de straat'; het geeft ze ook de mogelijkheid om zichzelf en 'hun wijk' positief onder de aandacht te brengen. Ook liggen er kansen in samenwerking met de middelbare school in de wijk: zo helpen jongeren van het Overvechtse Trajectum College nu al bij het organiseren van een dag voor een verzorgingstehuis of participeren ze in een bouwproject dat de veiligheid van een heel woonblok vergroot. Tevens kunnen jongeren ingezet worden bij de inrichting van de wijk, bijvoorbeeld in het geval van herstructurering. Zo kunnen terreinen die braak komen te liggen of woningen die leeg komende staan samen met jongeren op een creatieve manier worden ingevuld.

Jongeren weten wat er speelt in de wijk, maar worden weinig gehoord

Het overgrote deel van de jongeren vindt dat beleidsmakers en corporaties jeugd moeten betrekken bij de wijkaanpak. Het onderzoek van Labyrinth in Overvecht toont aan dat bijna 40 procent van alle jongeren bereid is activiteiten te organiseren als ze hier de faciliteiten en middelen voor krijgen. En in dat laatste ligt een probleem. Een ruime meerderheid van de jongeren weet niet waar ze terecht kunnen voor hulp om hun ideeën te realiseren. Er is dus wel sprake van actiebereidheid, maar de kennis van middelen voor actie ontbreekt. Het is aan corporaties en beleidsmakers ervoor te zorgen dat ook de mogelijkheden voor actie bekend zijn bij de jongeren. Als er wel een jongerenwerker in de wijk aanwezig is, maar bijna tweederde van de jongeren die iets voor de wijk Overvecht wil gaan doen niet weet dat diegene kan helpen met ideeën of initiatieven, dan gaat er iets niet helemaal goed.

Aanbevelingen

Het betrekken van jongeren bij de wijkaanpak begint bij het doorbreken van het negatieve stereotype beeld van deze groep. Deze taak is deels weggelegd voor de media – die ook meer de positieve initiatieven van jongeren zouden moeten belichten in plaats van slechts te rapporteren over jongerenoverlast – maar ook beleidsmakers zouden een ommekeer in hun denken moeten maken. 'De jongere' wordt steevast gecategoriseerd als probleem. Zo wordt in de Utrechtse buurtmonitor het percentage ervaren jongerenoverlast onder hetzelfde kopje ('veiligheid') geschaard als gevoelens van onveiligheid, aantal autokraken en

aantal woninginbraken. Jongerenprojecten worden dan ook vaak betaald uit portefeuilles als veiligheid en criminaliteitspreventie. Het creëren van een evenwichtiger beeld van jongeren – bijvoorbeeld beginnend bij het wijzigen van administratieve labels – kan leiden tot een groter bewustzijn voor de positieve rol die jongeren kunnen spelen bij een meer constructieve aanpak van problematiek in de wijk.

Hiernaast is het belangrijk om te luisteren naar wat jongeren te vertellen hebben. Ze weten wat er speelt in de wijk, willen zich er graag voor inzetten, maar worden desondanks maar weinig gehoord. Jongeren kunnen zelf aangeven wat voor activiteiten ze willen doen en welke plekken ze nodig hebben. Jongeren – net als volwassenen – hebben behoefte aan plaatsen waar ze zichzelf kunnen zijn. Betrek ze daarom bij het inrichten van ontmoetingsplekken, waaronder ook 'hangplekken'. Stimuleer hiernaast jongeren om positieve nevenactiviteiten op te pakken, zoals rap, toneel, sport en kunst, en op deze manier ook een positief beeld van hun wijk naar buiten te brengen. Er is in krachtwijken geld beschikbaar voor bewonersinitiatieven, echter wordt dit vooral ingezet door en voor volwassenen, terwijl dit geld voor een deel ook aan jongeren en hun initiatieven besteed zou moeten worden. Hierbij is het belangrijk dat jongeren weten waar ze terecht kunnen voor de middelen en faciliteiten om hun ideeën om te kunnen zetten in daadwerkelijke actie.

Een discussie onder beleidsmakers, corporatiemedewerkers en wetenschappers tijdens het congres 'Jongeren, Wonen en Sloop' (5 april 2011), maakte duidelijk dat het betrekken van jongeren een leerproces is, maar dat het begint bij de bewustwording dat er in veel achterstandswijken meer dan genoeg jongeren zijn die ondanks de problemen ook kansen voor verbetering zien, die enthousiast zijn in plaats van dat ze voor overlast zorgen, die verschillende talenten hebben in plaats van een strafblad, en die zich willen inzetten voor hun wijk. Leg dus niet alleen de nadruk op de groep probleemjongeren, maar grijp ook de kansen die al deze positief ingestelde jeugd biedt.

Kirsten Visser (k.visser@uu.nl) is promovenda in stadsgeografie aan de Universiteit Utrecht en tevens redacteur van AGORA. Dit artikel is deels gebaseerd op het Nicis-onderzoek 'Steigers voor stijging: effecten van herstructurering op de sociale stijging van jongeren'.

Literatuurselectie

Bolt, G., Hooimeijer, P., Kempen, R. van, Kokx, A., en Zwanenberg, D. (2011) Jongeren, sloop en sociale stijging, Delft, Eburon
Koster, M. en Mulderij K. (2011) Gezellig en gewend, Amsterdam, SWP
Labyrinth Onderzoek & Advies en Wijkraad Overvecht (2008) Wijkraadpleging Overvecht: jongeren
Nationaal Jeugdinstituut (2009) De kracht van jongeren: Diversiteit in jeugdbeleid
Young Opinions (2008) Young Opinions over de veertig 'krachtwijken'

De woonwijk in bedrijf

AUTEURS Anne Risselada & Emma Folmer

ILLUSTRATIE Martijn Ubbink (VGG-Middelkoop)

De wijk economie in naoorlogse wijken zou achterblijven bij die in vooroorlogse woonwijken. Dit geldt echter niet voor alle naoorlogse wijken. De wijken die na de jaren zeventig zijn gebouwd bieden ruimte voor een opkomende economie: die van de zelfstandige kenniswerker.

Het Raminhout is een straat met 56 eengezinswoningen in een gegoede woonwijk in Zoetermeer. In deze ogenschijnlijk rustige straat zijn 11 ondernemingen gevestigd. Dit betekent dat één op de vijf woonhuizen tevens een bedrijfslocatie huisvest. Achter de voordeur vindt economische activiteit plaats: in huis achter de computer, of als loodgieter met de bus op weg naar een klus. In deze straat verdienen ingenieurs, adviseurs, podiumkunstenaars, schoonheidsspecialisten, softwareontwikkelaars en hoveniers de kost door te ondernemen.

In dit artikel stellen we deze, soms onzichtbare, economische activiteit in Nederlandse stedelijke woonwijken centraal. We kijken in hoeverre de omvang en samenstelling van de wijk economie varieert tussen vooroorlogse, vroeg-naoorlogse en laat-naoorlogse stadswijken. Daarbij onderzoeken we of er een relatie is met de planningstraditie waarin een wijk is gebouwd. Hierbij wordt het vaak gemaakte onderscheid tussen de ruimtelijke inrichting van voor- en naoorlogse stedelijke woonwijken genuanceerd. Woonwijken gebouwd na 1945 zijn immers divers in uitvoering en planologische principes. Zo heeft de naoorlogse functionalistische tuinstad een andere ruimtelijke opzet dan later gebouwde Bloemkool- of Vinex-wijken.

Wijk economie

Het begrip wijk economie wordt op veel verschillende manieren gebruikt. Binnen gemeentelijk beleid vormt de wijk economie vaak één van de drie pijlers van de wijkaanpak (fysiek, sociaal en

economisch). Hierbij ligt de nadruk op het verbeteren van de wijk economie in wijken waar deze zwak is, en blijven 'sterke' wijken buiten beschouwing. In de planologische en stedenbouwkundige praktijk wordt wijk economie vooral gerelateerd aan de mate van functiemenging, ofwel een 'mix van wonen en werken'. In de media krijgt het begrip wijk economie op verschillende manieren vorm. De onderstaande krantenkoppen illustreren dit. In het artikel 'Mooie winkels, betere buurten' in de stadsdeelkrant Oost-Watergraafsmeer (Amsterdam, januari 2010) wordt bijvoorbeeld beargumenteerd dat wanneer een straat schoon, heel en veilig is, er vanzelf een gezonde wijk economie zal volgen. Dit zou bijdragen aan een betere wijk. In het Parool van 27 augustus 2009 wordt onder de kop "Veel hippe bedrijven, geen werk" de snelle

Gemeenten brengen ZZP'ers zelden in verband met hun woonwijk

ontwikkeling van Amsterdam-Noord als creatief cluster afgezet tegen de nog steeds relatief hoge werkloosheid in het stadsdeel. Bij deze benadering van wijk economie staat de lokale beroepsbevolking centraal. De kop "Succesvol ZZP'er: veertiger die weet wat-ie wil" in Trouw van 10 januari 2010 wordt begeleid met een foto van een koffiezaak, vol mensen werkend op laptops. Deze ZZP'ers starten vaak vanuit huis, en een groot deel van hun werk vindt daar ook plaats. ZZP'ers worden in onze analyse, in tegenstelling tot wat veel gemeenten doen, als een belangrijk onderdeel van de wijk economie gezien. Gemeenten hebben wel belangstelling voor dit fenomeen, maar brengen zelfstandige ondernemers zelden expliciet in verband met hun woonwijk. In de definitie van wijk economie, zoals gebruikt in dit artikel, gaan we uit van alle economische activiteit die in of vanuit

stedelijke woonwijken plaatsvindt, waarbij voor een markt geproduceerd wordt. Deze definitie beperkt zich dus niet tot achterstandswijken en omvat alle bedrijven in de wijk: met en zonder inloopfunctie, aan huis of niet, klein en groot.

Planningstradities

We maken in deze studie een onderscheid tussen wijken uit drie tijdperken van de vorige eeuw met elk een eigen planningstraditie. Dit onderscheid is vooral gebaseerd op de stedenbouwkundige vorm van de wijk en de menging van wonen en werken. Daarbij onderscheiden we woonwijken van voor de Tweede Wereldoorlog, functionalistische woonwijken van na 1945 en woonwijken gebouwd vanaf begin 1970 die niet volgens het functionalistische gedachtegoed zijn gebouwd.

Wanneer we kijken naar studies rond economische potentie van wijken worden de vooroorlogse 'Jane Jacobiaanse' wijken met functiemenging vaak als succesverhaal afgezet tegenover naoorlogse wijken. Deze wijken kennen van oorsprong een sterke menging van wonen en werken. Bij naoorlogse wijken ligt dit anders. Hoewel het CIAM (Congres International des Architectes Moderne) en Ebenezer Howard met zijn gedachte van de tuinstad al voor de Tweede Wereldoorlog de basis leggen voor een scheiding van functies, wordt deze scheiding tussen woon- en werkgebieden pas na de oorlog de dominante praktijk bij planners in de West-Europese stedenbouw. Hier speelt ook mee dat wonen en werken op steeds grotere afstand van elkaar plaatsvinden door de toenemende mobiliteit van de beroepsbevolking. Vanwege de strikte functiescheiding en de beperkte aanwezigheid van winkelvastgoed in de plinten, zijn vroeg-naoorlogse wijken minder geschikt voor het uitvoeren van commerciële activiteiten.

Waar de vroeg-naoorlogse wijken hun oorsprong kennen in het gedachtegoed van CIAM, geldt dit niet voor laat-naoorlogse wijken. Als reactie op de functionalistische woningbouw wordt er in de jaren zestig binnen de architectuur onder leiding van onder andere Aldo Van Eyk, Herman Herzberger en Jaap Bakema een nieuwe lijn uitgezet. De afstandelijkheid, rechtlijnigheid en uniformiteit van de groots opgezette wijken moest plaats maken voor meer pluriformiteit en kleinschaligheid op menselijke maat. Dit concept is bijvoorbeeld terug te zien in het typisch Nederlandse ontwerp van het woonerf. Ook binnen de planologie maken de starre bestemmingsplannen van functionalistische woonwijken vanaf begin jaren zeventig plaats voor meer flexibele plannen, waarin ruimte is voor zowel wensen van bewoners en een meer flexibele uitvoering en fasering van de bouw. Werklocaties in de wijk staan ook bij dergelijke globale bestemmingsplannen niet hoog op de agenda, maar de grotere woningen en minder stringente regels omtrent het hebben van een bedrijf aan huis geven bewoners wel meer ruimte en mogelijkheden om economische activiteiten vanuit de wijk uit te voeren. In afbeelding 1 is het aantal inschrijvingen bij de Kamer van Koophandel te zien in de bloemkoolwijk Bornholm in Hoofddorp, gebouwd in de jaren zeventig. De donkere stipjes zijn de huizen waar een bedrijf is

Afbeelding 1: Inschrijvingen Kamer van Koophandel in de wijk Bornholm, Haarlemmermeer

gevestigd. De afbeelding bevestigt dat economische activiteit zeker een plek heeft in dergelijke woonwijken. De bloemkoolwijk en de meer recente Vinex-wijk zijn voorbeelden van hoe de woonwijk sinds begin jaren zeventig van de vorige eeuw vorm heeft gekregen.

Op basis van de kenmerken van de drie hiervoor beschreven planningstradities verwachten we het volgende:

- De bedrijvigheid in vroeg-naoorlogse woonwijken is groter dan in de twee typen naoorlogse woonwijken
- De bedrijvigheid in laat-naoorlogse wijken is groter dan in vroeg-naoorlogse wijken.
- Door de opkomst van de zelfstandige kenniswerker laten laat-naoorlogse wijken de afgelopen jaren een sterkere groei in het aantal bedrijven per 100 inwoners te zien dan de vroeg-naoorlogse wijken.
- De samenstelling van de wijk economie zal verschillen in vroeg- en laat-naoorlogse woonwijken. Laat-naoorlogse wijken zullen een groter aandeel bedrijven kennen in sectoren die goed vanuit huis zijn te voeren, zoals de zakelijke dienstverlening. Daarentegen mag je op basis van bestaand empirisch onderzoek verwachten dat de vooroorlogse wijken een groter aandeel creatieve bedrijvigheid kennen.

Let wel dat de drie planningstradities die we in onze analyses gebruiken ideaaltypen zijn; in de praktijk bestaan er ook woonwijken die elementen van meerdere planningstradities bevatten.

Economische activiteit per wijktype

Om de economische activiteit per wijk te analyseren hebben we bedrijfsgegevens gekoppeld aan buurtgegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Zo is de bedrijvigheid berekend voor 71 woonwijken in vijf Nederlandse steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden, Utrecht en Zoetermeer. Deze bedrijvigheid is berekend als het aantal bedrijven per 100 inwoners in de wijk.

	Contrasterende categorieën	Aantal wijken	Gemiddelde	Sig.
Bedrijvigheid 2008	Vooroorlogs	27	7,00	0,001
	Naoorlogs	44	3,08	
	Totaal	71		
Bedrijvigheid 2008	Vroeg-naoorlogs	17	3,29	0,714
	Laat-naoorlogs	27	2,94	
	Totaal	44		
% creatieve industrie in de wijk	Vooroorlogs	27	3,12	0,015
	Naoorlogs	44	2,46	
	Totaal	71		

Tabel 1. Bedrijvigheid in verschillende contrasterende categorieën en het aandeel creatieve industrie

Daarnaast hebben we ook de groei van de bedrijvigheid (aantal bedrijven per 100 inwoners) over de periode 1999-2008 berekend. Op basis van sectorinformatie hebben we ook kunnen onderzoeken of er bepaalde sectoren dominant zijn in de drie wijktypen. We hebben gekeken naar zakelijke dienstverlening en creatieve bedrijvigheid als aandeel van de totale bedrijvigheid in een wijk.

In het presenteren van de resultaten wordt eerst ingegaan op de verschillen tussen de hoeveelheid bedrijvigheid binnen de drie planningstradities, daarna kijken we naar de groei van bedrijvigheid en ten slotte worden de sectorale compositie van de drie wijktypen besproken. In tabel 1 valt op dat, zoals verwacht, vooroorlogse wijken significant meer bedrijvigheid kennen dan naoorlogse wijken. Met een meer dan tweevoudig aantal bedrijven gaat het om een zeer groot verschil. Wanneer we de naoorlogse wijken opsplitsen in de categorieën vroeg- en laat-naoorlogs, is er echter geen significant verschil tussen het aantal bedrijven per 100 inwoners. De aanwezige hoeveelheid bedrijvigheid verschilt dus niet heel erg tussen deze twee verschillende typen naoorlogse wijken.

Wanneer we kijken naar de groei in bedrijvigheid (tabel 2), dan blijkt dat de laat-naoorlogse wijken een veel grotere groei kennen dan de vroeg-naoorlogse wijken. In tabel 2 is ook een vergelijking tussen de vooroorlogse wijken en beide type naoorlogse wijken gemaakt. Wat hier meteen opvalt is dat het verschil met vroeg-naoorlogse wijken groot is terwijl het verschil tussen vooroorlogse wijken en laat-naoorlogse wijken te verwaarlozen valt. De dynamiek van de bedrijvigheid in deze twee planningstradities ligt dus opmerkelijk dicht bij elkaar. Daarbij is het goed te bemerken dat ook in vroeg-naoorlogse wijken het aantal bedrijven per 100 inwoners blijft toenemen. Hoewel de groei een stuk kleiner is dan in de andere twee wijktypen, maken deze wijken, binnen hun eigen context ook een positieve ontwikkeling door op het gebied van de lokale bedrijvigheid.

We vonden weinig verschillen tussen de sectorale composities van

de wijken. Het enige belangrijke verschil betreft het aandeel van de bedrijfspopulatie in de wijk dat actief is in de creatieve industrie. In vooroorlogse wijken is dit aandeel zoals verwacht significant hoger dan in naoorlogse wijken. De verwachting dat laat-naoorlogse zouden worden gekenmerkt door een sterker aandeel zakelijke dienstverlening werd niet ondersteund op basis van de gegevens uit onze 71 wijken.

Conclusie

Al met al lijkt de vooroorlogse woonwijk de grote winnaar op het gebied van de wijk economie. De vooroorlogse wijken huisvesten twee keer zoveel bedrijven als de naoorlogse woonwijken. Wanneer we kijken naar de groei van de lokale bedrijvigheid in de periode 1999-2008 dan valt op dat ook het aantal bedrijven in de vooroorlogse woonwijken meer is toegenomen dan in naoorlogse wijken. Naast het feit dat de wijk economie in de vooroorlogse wijk sterker is en sneller groeit, kenmerkt het zich ten opzichte van de naoorlogse wijk door een hogere concentratie van creatieve bedrijvigheid.

Vroeg-naoorlogse wijken ontwikkelen zich binnen hun eigen context wel degelijk positief

Bekijken we de naoorlogse wijken echter wat nauwkeuriger en binnen hun eigen context, dan is er ook ruimte voor nuance en is een andere interpretatie mogelijk. In de woonwijken die voor de oorlog gebouwd zijn is het mengen van wonen en werken het adagium, terwijl de naoorlogse woonwijk vaak juist een uitwerking is van het planningsideaal van functiescheiding. De mogelijkheden voor economische activiteiten zijn daardoor veel beperkter in naoorlogse wijken. Daarom is het interessant om te zien dat de

	Contrasterende categorieën	Aantal wijken	Gemiddelde	Sig.
Groei van bedrijvigheid 1999-2008	Vroeg-naoorlogs	17	0,38	0,035
	Laat-naoorlogs	25	0,99	
	Totaal	42		
Groei van bedrijvigheid 1999-2008	Vooroorlogs	27	1,53	0,002
	Vroeg-naoorlogs	17	0,38	
	Totaal	44		
Groei van bedrijvigheid 1999-2008	Vooroorlogs	27	1,53	0,083
	Laat-naoorlogs	25	0,99	
	Totaal	62		

Tabel 2. Groei van bedrijvigheid in verschillende contrasterende categorieën

wijkeconomie in naoorlogse wijken wel degelijk groei vertoont, en als je dit vanuit hun achterstandspositie bekijkt is deze groei relatief gezien nog best behoorlijk. Vooral de bedrijvigheid in laat-naoorlogse wijken is in de afgelopen tien jaar sterk gegroeid. Dit heeft voornamelijk te maken met het groeiende aantal aan huis gevestigde ondernemers (ZZP'ers). De vroeg-naoorlogse wijk blijft wat achter in de ontwikkeling van de wijkeconomie. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het type woningen in de vroeg-naoorlogse wijk (veel flats) en de concentratie van commerciële activiteiten in een buurtwinkelcentrum. Wel zie je in veel van deze vroeg-naoorlogse wijken, soms vanuit de wijkaanpak, initiatieven ontstaan om de lokale bedrijvigheid te bevorderen, bijvoorbeeld de Kansenflat in Dordrecht en Vliegbasis de Huygens in Amsterdam. Bij deze initiatieven worden in onbruik geraakte gebouwen ingezet om lokale starters een kans te geven.

Wij beargumenteren dat de verschillen in bedrijvigheid tussen vooroorlogse, vroeg- en laat-naoorlogse wijken gerelateerd zijn aan hun stedenbouwkundige structuur. Dit verband tussen stedelijke vorm en wijkeconomie moet echter niet als één-op-één relatie worden geïnterpreteerd. De sociaal economische compositie van de wijk, en de relatie tussen deze compositie en de gebouwde omgeving, beïnvloeden waarschijnlijk ook de bedrijvigheid in wijken. Met onze analyse pleiten we bovenal voor een meer genuanceerd beeld van de naoorlogse woonwijk en haar lokale economische potentie. Enkel onderscheid maken tussen voor- en naoorlogse wijken geeft een te zwart-wit beeld en doet geen recht aan de verscheidenheid onder naoorlogse woonwijken. Binnen het Nederlandse beleidsdiscours moet het begrip wijkeconomie verder worden verruimd, en meer behelzen dan de Turkse groenteboer of de andere dagelijkse voorzieningen in het buurtwinkelcentrum. Beleid dat tot doel heeft de wijkeconomie te stimuleren zou sterker verbonden kunnen zijn met de meer zichtbare lokale economische activiteit van aan huis gevestigde ZZP'ers.

Beide auteurs zijn promovendi in het Nicis onderzoeksproject 'Bedrijvige Wijken in Bedrijvige Steden'. Binnen het onderzoek staat de economische betekenis van bedrijvigheid in stedelijke woonwijken centraal en analyseren we welke wijkgebonden kenmerken kleinschalige bedrijvigheid bevorderen of belemmeren. Anne Risselada (a.h.risselada@uu.nl) is werkzaam op de afdeling Sociale Geografie en Planologie van de Universiteit Utrecht en Emma Folmer (e.c.folmer@uva.nl) aan de afdeling Geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies van de Universiteit van Amsterdam.

Literatuurselectie

- Pijlman, L., Hazel, R. van, Vaessen, M. et al. (2010) Handboek wijkeconomie. Arnhem / Delft: Ministerie van Economische Zaken
- Pols L., Amsterdam, H., Harbers, A. et al. (2009). Menging van wonen en werken. Den Haag/Bilthoven: Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)
- Ubink, M., Steeg, T. van der, Wouda, R. en Giersbergen, M. van (2011) Bloemkoolwijken: Analyse en perspectief. Amsterdam: SUN.

De waarde van wederopbouwwijken

AUTEUR Tineke Lupi & Frank Wassenberg

Wederopbouwwijken zijn vele honderden miljarden euro's waard, maar minder dan je getalsmatig zou verwachten. Door stedelijke vernieuwing kennen ze momenteel een licht positieve waardeontwikkeling. In dit artikel kijken we wat deze wijken waard zijn, en door welke kwaliteiten de waarde bepaald en beïnvloed wordt.

Wederopbouwwijken zijn het antwoord op de niet aflatende woningtekorten na de Tweede Wereldoorlog. Dertig procent van alle woningen is gebouwd tussen 1945 en 1973, met in het laatste jaar een ongeëvenaard aantal van 155.000 woningen. De overheidsgepaste woningbouw en stedenbouwkundige trends resulteerden in veel corporatiebezit, gebouwd volgens moderne ontwerpprincipes van 'licht, lucht en ruimte'. De wijken golden als het nieuwe ideaal, afgezet tegen de oude, dichtbebouwde binnensteden.

Vandaag de dag lijken wederopbouwwijken weinig waarde meer te hebben. De Nota Wonen uit 2000 bestempelde ze als 'vlees noch vis-wijken'; niet centraal genoeg voor stadsliefhebbers en niet ruim en rustig genoeg voor stedelingen die in het buitengebied willen wonen. Transformatie van deze wijken was noodzakelijk, met ingrijpende herstructurering van de voorraad van overwegend kleine, gestapelde woningen in de sociale huursector.

Wederopbouwwijken zijn 464 miljard waard

Uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Kadaster blijkt dat de waarde van de woningvoorraad in wederopbouwwijken nu opgeteld zo'n 464 miljard euro bedraagt. Dit is een astronomisch bedrag voor een gebied dat doorgaans als weinig waardevol wordt afgeschilderd. Vergeleken met de totale woningwaarde van Nederland, ruim 1,7 biljard euro, is dit echter minder dan je getalsmatig mag verwachten. De individuele woningwaardes liggen duidelijk lager dan het Nederlandse gemiddelde van 243.000.

Met name de circa 760.000 woningen uit de periode '45-'59 zijn met gemiddeld 179.000 euro relatief goedkoop. Toch is dit nog boven de waarde van veel huizen in binnenstedelijke probleemwijken, zoals bijvoorbeeld in Rotterdam-Zuid.

Wederopbouwwijken hebben dus wel degelijk waarde. Deze is nog hoger als ook de waarde van scholen, winkels en ander vastgoed, groen, bestrating en openbaar gebied wordt meegerekend. Bovendien ontwikkelt de waarde van woningen uit de wederopbouwperiode zich gunstig. Het afgelopen jaar is de gemiddelde WOZ-waarde in Nederland voor het eerst sinds deze wordt bepaald, gedaald. Dit geldt echter niet voor de vroeg gebouwde wederopbouwwijken; de waardeontwikkeling van woningen in wijken gebouwd tot 1960 ligt over de afgelopen tien jaar net iets boven het niveau van heel Nederland. De huizen zijn weliswaar nog steeds een stuk goedkoper dan elders, maar de negatieve trend lijkt gekeerd. Door de herstructurering en wijkenaanpak van de afgelopen 10 jaar, waarbij goedkopere woningen plaats hebben gemaakt voor (middel-)dure, worden wederopbouwgebieden langzaamaan weer een beetje populair. Het kan zelfs op sommige plaatsen de concurrentie aan met de Vinex-locaties rondom de grote steden. De grootschalige stedelijke vernieuwing was mede ingegeven vanuit de vrees voor negatieve effecten van deze nieuwbouwgolf op wederopbouwwijken. De WOZ-waardes, cijfers die zich niet laten beïnvloeden door goede bedoelingen, tonen aan dat deze strategie niet tevergeefs is geweest.

Kwaliteiten verschillen

Stedenbouwers die wederopbouwwijken onder handen nemen, roemen vaak de oude idealen en spreken van zichtlijnen, heldere verkavelingen en uitgedachte voorzieningenstructuren. Opvallend is dat er maar weinig ontwerpers, beleidsmakers, maar ook stadsonderzoekers zelf in dergelijke 'licht-lucht-en-ruimte'-wijken wonen. Het typische ontwerpersjargon sluit ook nauwelijks aan bij de

wensen van de hedendaagse bewoners. De kwaliteiten van de wederopbouwwijk liggen voor hen niet in de oude stedenbouwkundige principes, maar, om een geografisch principe aan te halen, in hun 'site' en 'situation'. Waar wederopbouw wijken destijds aan de rand van de stad lagen, liggen ze nu een stuk centraler. De locatie tussen binnenstad en buitenwijk, gecombineerd met een ruimere, groene omgeving, biedt potentie voor de stedelijke middenklasse, met name voor tweeverdieners met (jonge) kinderen. In feite is dit de groep voor wie de wijken oorspronkelijk gebouwd zijn, maar die later de groeikern verkoos boven de stad.

Om deze kwaliteiten te benutten dient er wel blijvend in wederopbouw wijken geïnvesteerd te worden. Met het verrichten van wat achterstallig onderhoud en het verwijderen van rotte kiezen, zoals in oude centrale stadsbuurten, komt het proces niet op gang. Daarvoor liggen wederopbouw wijken te ver van het centrum en bieden ze te weinig voorzieningen. Bovendien werken eigendom (sociale huur), allure (sober) en maat (klein) niet mee. Bestuurders en beleidsmakers die hopen op spontane gentrificatie moeten we daarom helaas voorlopig teleurstellen. Het aantrekken van studenten, kunstenaars en jonge starters kan wat leven in de brouwerij brengen, maar dit zijn geen primaire doelgroepen waarop de wederopbouw wijk het gaat redden.

Grofweg bestaan er twee kansrijke scenario's voor verbetering, de ene gericht op het upgraden van de wijk en de ander gericht op het upgraden van de bewoners. Het eerste vereist fysieke ingrepen in het woningbestand, het toevoegen van ontbrekende woonmilieus en het mogelijk maken van wooncarrières binnen de wijk. De tweede betekent geen grootschalige ingrepen, maar vooral sociale maatregelen gericht op inkomen, werk, opvoeden en gezondheid. De wijk blijft dan aan de onderkant van de woningmarkt, maar vervult daarin een duidelijke roltrapfunctie. Sociale stijgers kunnen dan 'uit de wijk weg promoveren', en plaatsmaken voor nieuwe mensen onderaan de roltrap die wel wat sociale stijging kunnen gebruiken.

De locatie tussen binnenstad en buitenwijk biedt potentie

Bedreigingen voor waardedaling

De waarde van wederopbouw wijken ontwikkelt zich licht positief ten opzichte van het landelijk gemiddelde, maar verdient nog steeds aandacht en investeringen. In dit kwetsbare proces vormen een aantal huidige en aanstaande ontwikkelingen een serieuze bedreiging. Ten eerste zijn er minder middelen bij de traditionele trekkers. Gemeenten zullen met name dit jaar de bezuinigingen echt gaan voelen en keuzes moeten gaan maken. Ook woningcorporaties hebben beduidend minder ruimte dan enkele jaren geleden. En rijks gelden houden vrijwel op als na 2014 het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing eindigt. Het beleid van de wijknaanpak loopt voorlopig nog wel door, maar lijkt wat aan enthousiasme in te boeten. De talloze andere geldstromen voor sectorbeleid tot slot zijn niet speciaal bedoeld voor investeringen in wederopbouw wijken. Een andere potentiële bedreiging vormt de grootschalige verkoop

van corporatiewoningen. Ervaringen in Groot-Brittannië met het 'right to buy' hebben uitgewezen dat vooral de betere huurwoningen gekocht worden en de slechte overblijven, en die zijn oververtegenwoordigd in de naoorlogse wijken. De mensen die woningen in deze gebieden kopen kunnen bovendien vaak net de prijs opbrengen, maar hebben dikwijls geen geld voor noodzakelijk onderhoud. Of besef en kunde voor goed onderhoud ontbreken. Dit maakt beheer en het opknappen van blokken moeilijk, zeker als een deel nog in corporatiebezit is. Het gevaar dat er niets gebeurt is groot, met verdere verloedering tot gevolg.

Kansen voor waardestijging

Naast beperkingen zijn er ook kansen voor wederopbouw wijken. Mogelijkheden voor door- en herontwikkelen liggen in het sterker profiteren van de basiskwaliteiten, vooral de ligging die we net al noemden. Door druk op de populaire binnensteden kijken mensen verder en de wederopbouw wijken bieden, indien opgeknapt, een goed alternatief.

Kansen voor waardeontwikkeling schuilen ook in het bevorderen en toestaan van meer flexibiliteit en verscheidenheid binnen wijken. Een van de zwakke punten van wijken uit de wederopbouwperiode is de monotone opzet en die kan juist door meer diversiteit in bebouwing en functiemenging worden doorbroken. Daarbij is het belangrijk de algemene stedenbouwkundige kwaliteit in het oog te houden, maar veel minder te sturen op de details.

Meer variatie en maatwerk in de gekozen maatregelen en oplossingen dient ook in het proces te worden doorgevoerd. In plaats van grootschalige herstructurering kan en zal er op een veel kleinschaliger niveau van projecten gewerkt worden. Dat is de enige manier om toch investeringen te blijven doen. Het betekent loslaten van strikte regels en controle en het op een meer incrementele wijze ontwikkelen. De rol van gemeenten, maar ook van corporaties, verandert daarbij van sturen naar stimuleren, faciliteren en ruimte bieden voor initiatieven vanuit de burgers en de markt.

Deze fysieke ingrepen kunnen niet zonder sociale vernieuwing. Daarbij denken we niet aan buurtbarbecues of inspraakavonden, maar aan praktische projecten en activiteiten waarin bewoners samenwerken aan meer leefbaarheid en levendigheid. Voorbeelden van dergelijke burgerinitiatieven zijn taalcoaches, de inrichting en beheren van stadstuinen, aanvragen van nieuw straatmeubilair, het organiseren van een buurtmarkt en het opzetten van een wijkwebsite met informatie. In dit buurtcomité van de 21e eeuw spelen ondernemers en professionals een belangrijke, ondersteunende rol, zoals BoLoBoost in de Amsterdamse wijk Bos en Lommer laat zien. Zo gaan imagoverbetering, waardevermeerdering en sociaaleconomische ontwikkeling hand in hand. De opgave voor de komende tijd ligt dan ook in het uitwerken en vinden van manieren waarin publieke en private partijen samen ontwikkelingen in wederopbouw wijken stimuleren.

Tineke Lupi (tineke.lupi@nicis.nl) en Frank Wassenberg (frank.wassenberg@nicis.nl) werken bij Nicis Institute als adviseur respectievelijk programmaleider onderzoek.

De stad in het dorp: 'platteland' volgens kinderen

AUTEUR & FOTOGRAFIE Wouter Servaas

Of kinderen meer bewegingsvrijheid hebben in landelijke gebieden moet worden getoetst aan ervaringen van kinderen, en niet gebaseerd worden op verwachtingen. Door het incorporeren van de ervaringen van kinderen kan relevant plattelandsbeleid met en voor kinderen worden ontwikkeld dat aansluiting vindt bij de realiteit van wonen op het platteland.

In West-Europese media worden het platteland en de stad vaak gepresenteerd als tegenpolen, en niet zelden draagt deze dichotomie ook een waardeoordeel met zich mee: terwijl de stad voorgesteld wordt als een anonieme woonomgeving bestaat de verwachting dat mensen in dorpen en buurtschappen elkaar door en door kennen.

Instanties werken met veelal kwantitatieve definities zoals gemiddelde bevolkingsdichtheid. Gevraagd naar wat 'het platteland' of 'de stad' is, refereren kinderen en volwassenen naar bevolkingsdichtheid, maar zij associëren 'het platteland' ook met een gebied voor landbouw en/of recreatie: eenzelfde beeld dat media ook uitdragen van het platteland als een gebied van rust, ruimte, en natuur, kortom, een idyllisch platteland waar zogenaamde 'stedelijke' problemen niet bestaan.

Mensen creëren regionale identiteiten binnen hun eigen culturele, sociale en ruimtelijke contexten. Verschillen in ruimtelijke omgeving – maar ook verschillen tussen de ene en de andere persoon – kunnen dus resulteren in verschillende identiteiten in dezelfde locatie. Waardeoordelen zijn deel van deze definities (of interpretaties) van het platteland. Vanwege deze verschillende individuele percepties van 'het platteland' kan beweerd worden dat 'het platteland' niet zozeer een geografische locatie, maar een sociologische constructie is, gerelateerd aan de karakteristieken van de regio, de achtergronden en idealen van mensen.

Ook is het moeilijk om een eenduidige definitie van 'het platteland' te formuleren. Dit artikel heeft dan ook geenszins de intentie om een eenduidige definitie te formuleren van 'het platteland'. Immers, sommige geïnterviewde kinderen zagen het platteland als een combinatie van dorpen en landelijke gebieden, terwijl anderen het platteland zagen als het gebied buiten de komgrenzen van de dorpen omdat zij stedelijke invloeden zagen in hun dorpen. Derhalve wordt in dit artikel 'het platteland' gedefinieerd als een combinatie van kwantitatieve karakteristieken, individuele percepties, ervaringen en morele waarden van een bepaald gebied. Zodoende erkent deze definitie dat 'stedelijke' en 'landelijke' karakteristieken overal als zodanig geïnterpreteerd kunnen worden.

Dit artikel is gebaseerd op een promotieonderzoek dat als doel had om voorbij te gaan aan de verwachtingen en aannames met betrekking tot wonen op het platteland, en om te ontdekken hoe kinderen het wonen in rurale gebieden in Nederland en België ervaren in het eerste decennium van de 21ste eeuw.

Methodiek

Tussen oktober 2007 en mei 2008 werd met kinderen van drie Nederlandse en drie Belgische basisscholen gesproken om zo meer te weten te komen over hun percepties over (wonen op) het platteland, en tevens om deze percepties te vergelijken met het platteland als een idyllische woonomgeving.

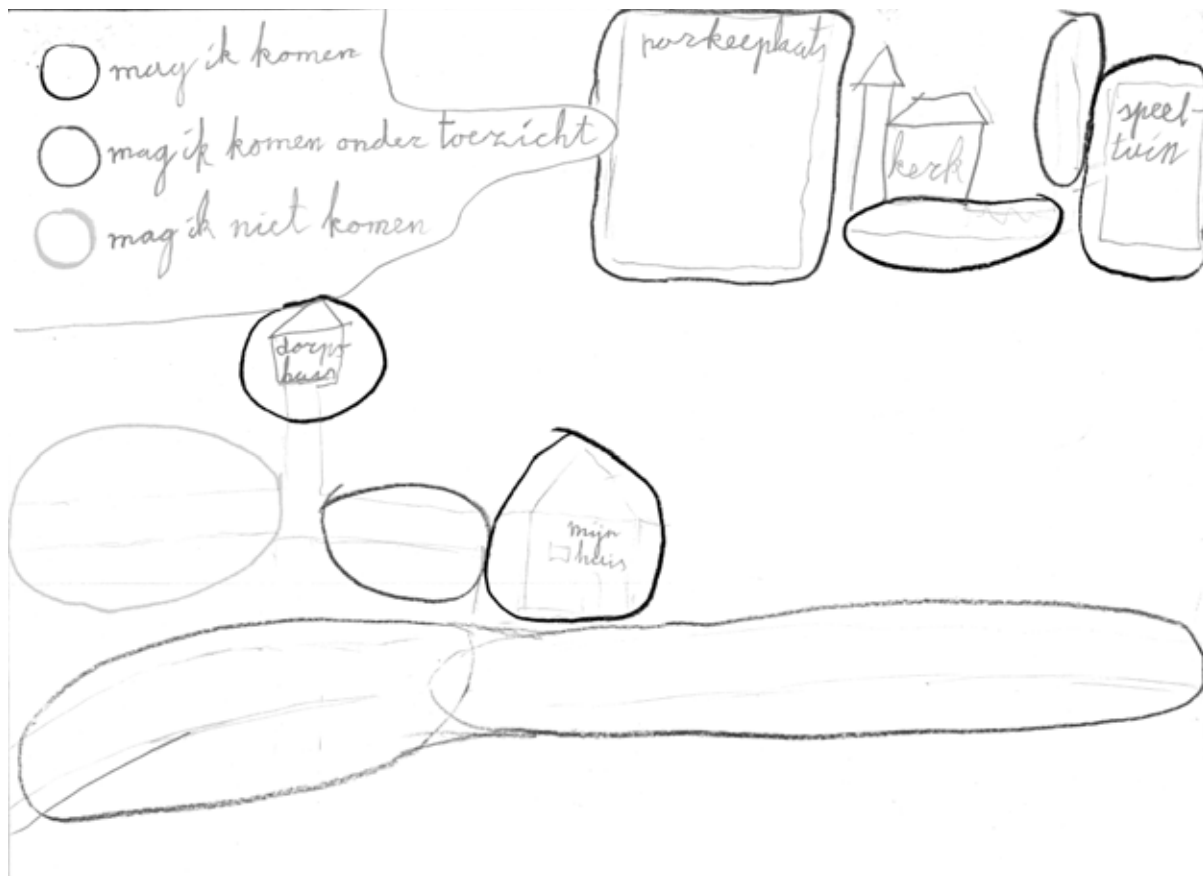
Eerst vulden 329 kinderen (157 meisjes en 172 jongens van 7-13 jaar oud) een vragenlijst in om zo informatie te geven over hun socio-economische achtergrond en de demografische compositie van de dorpen. Docenten in één school achtten het beter om de interviewvragen voor de jongere kinderen (klas 3 en 4, of groep 5 en 6) om te zetten in een lesvorm, gevolgd door een discussie in de klas. Gedurende deze lessen maakten de kinderen tekeningen om hun dorpen en bewegingsvrijheid in beeld te brengen.

Derhalve zijn er uiteindelijk 38 focusgroep interviews geweest met in totaal 180 kinderen (99 meisjes en 81 jongens), en hebben 23 kinderen (13 meisjes en 10 jongens) geparticipeerd in de discussie in de klas.

Een onderscheid tussen grofweg forensenkinderen en boerenkinderen is niet te koppelen aan woonlocatie

Kinderen en hun ideeën over 'het platteland'

Demografische ontwikkelingen hebben geleid tot een diversificatie van de plattelandseconomie. Waar voorheen de meeste inwoners van dorpen in de landbouw werkten, zagen we de afgelopen decennia een instroom van forensen in dorpen. Een onderscheid tussen grofweg forensenkinderen en boerenkinderen, is echter niet te koppelen aan woonlocatie (in de dorpen of buiten de dorpen). Niet alle kinderen in het dorp zijn forensenkinderen en niet alle kinderen buiten het dorp zijn boerenkinderen.

Bewegingsvrijheid van een 9-jarige jongen in een dorp

Daarnaast zijn voor kinderen 'stad' en 'platteland' niet twee aparte geografische gebieden. Opmerkingen over verschillende wijken van de dorpen maakten duidelijk dat kinderen kenmerken van stad en landelijk gebied herkenden in hun dorpen.

Ook toonden de focusgroep interviews dat kinderen niet allemaal een 'typische plattelandsjeugd' leven, en dat zij te maken hebben met zaken zoals armoede, sociaal isolement, en een verminderende individuele mobiliteit. Problematiek die veelal met de urbane leefomgeving geassocieerd wordt. Niet enkel in de stad, maar ook op het dorpsplein worden groepen kinderen (en jongeren) achterdochtig bekeken door volwassenen uit angst voor vandalisme. Botsingen tussen kinderen en volwassenen komen dus ook voor in rurale gemeenschappen. De realiteit voor jeugd op het platteland vertoont soms meer gelijkenis met opgroeien in stedelijk gebied en is veel minder uniform dan dat de plattelandsidylle ons wil doen geloven. De kinderen maakten ook duidelijk dat net zoals in stedelijke gebieden verkeersintensiteit en angst voor vreemden redenen zijn voor ouders om de bewegingsvrijheid van kinderen te beperken. Ouders houden in de gaten waar hun kinderen naar toe gaan:

"Ik kan niet zomaar erop uit gaan. Misschien als je in een boerderij woont kun je zomaar ergens naar toe gaan zonder dat iemand je ziet maar bij mij thuis is dat niet mogelijk. Mijn ouders hebben een winkel, dus er is altijd wel iemand – mijn ouders of de klanten – die me in de gaten houdt." (Meisje uit de 4de klas/groep 6, focusgroep interview 26)

Dit citaat spreekt de populaire veronderstelling tegen dat kinderen buiten de bebouwde kom – dus werkelijk op het platteland – meer ruimte en dus ook meer bewegingsvrijheid hebben dan hun leeftijdsgenoten in de dorpen en steden. Echter, gesprekken met kinderen die buiten de bebouwde kom wonen laten een paradox zien. Buiten de bebouwde kom is er weliswaar meer groene ruimte, maar veel van deze ruimte is afgebakend als privé-eigendom, met als resultaat dat in het buitengebied vaak enkel de eigen tuin de enige speellocatie is (zie figuur 1). Bovendien zijn de wegen buiten de bebouwde kom gevaarlijk voor kinderen:

"Nabij mijn huis is een drukke steenweg. Je hebt er zelfs vaak files. En als het rustig is dan rijdt iedereen daar veel te hard, dus er zijn ook vaak ongelukken." (Jongen uit de 6de klas/groep 8, focusgroep interview 38)

De eigen achtergrond – forensengezin of boerengezin – speelt geen rol in de afbakening van de bewegingsvrijheid van kinderen. Waar kinderen wel en niet mogen komen hangt af van hun leeftijd, het vermogen om situaties goed in te schatten, en de locaties waar kinderen wonen.

De bewegingsvrijheid van jongere kinderen (7-9 jaar oud) wordt veelal nog gedefinieerd aan de hand van fysieke markeringspunten zoals de hoek van de straat, een brievenbus of een plantsoen. Bewegingsvrijheid van oudere kinderen (10-13 jaar) is contextueel: wanneer het slecht weer is, of te laat op de dag, mogen zij minder ver van huis gaan dan op andere momenten van de dag.

Het resultaat is dat op het platteland kinderen niet de vrijheid hebben om te gaan en te staan waar zij willen, en dat zij een 'eilandisering' of fragmentarisering van de ruimte ervaren (zie figuur 1). In de interviews was de eilandisering van de publieke ruimte een terugkerend thema. Kinderen vertelden dat zij verschillende sport- en spellocaties hebben, maar deze locaties waren zelden met elkaar verbonden en – zoals figuur 1 laat zien – kunnen kinderen niet altijd zelfstandig van de ene naar de andere locatie gaan. Daarom is het begrip 'eilandisering van de publieke ruimte' een belangrijk begrip om vat te krijgen op de participatie van kinderen in – en hun beleving van – de publieke ruimte in rurale gebieden.

Zowel in Nederland als in België is de fiets belangrijk voor de zelfstandige mobiliteit van kinderen. Waar mogelijk fietsen kinderen naar school, hetzij begeleid door hun ouders, oudere broers of zussen, met vrienden, of zelfstandig. Net zoals de bewegingsvrijheid hangt het fietsen af van de lokale situatie (zie figuur 2) en de individuele capaciteiten van kinderen om verkeerssituaties in te schatten, of zij begeleid moeten worden. Gaandeweg de basisschooltijd leren ouders hun kinderen meer en meer zelfstandig te worden in het verkeer, en zo bereiden zij hun kinderen voor op de middelbare schooltijd.

Naast verkeersveiligheid en weersomstandigheden zijn afstanden

ook bepalend voor bewegingsvrijheid van kinderen. Vanwege de grotere afstanden tussen huis, school en sportclub zijn kinderen op het platteland afhankelijk van hun ouders om hen te vervoeren wanneer het te ver is om te fietsen:

"Ik woon buiten het dorp, dus ik kan niet zomaar gaan fietsen. Gelukkig zijn er fietspaden aan beide kanten van de weg, maar om over te steken moet ik eerst een kilometer omrijden tot aan de lichten. Soms steek ik gewoon over door de bermen, maar dat is niet echt veilig." (Meisje uit de 6de klas/groep 8, focusgroep interview 2)

Kinderen beperken zelf ook hun eigen bewegingsvrijheid. Tijdens de focusgroep interviews vertelden kinderen dat zij bepaalde locaties in de dorpen vermijden vanwege andere mensen. De beperkingen die kinderen zichzelf opleggen zijn dus niet te herleiden tot dezelfde toestanden die de eilandisering veroorzaken – verkeersdrukke en afstanden – maar vormen een additionele beperking van de bewegingsvrijheid voor kinderen. Angst voor vreemden is ook een reden om bepaalde locaties op het platteland te vermijden. De kinderen waren er van overtuigd dat er in hun dorpen veel minder 'gevaarlijke mensen' waren dan in de steden. Desalniettemin vertelden zij over 'gevaarlijke' volwassenen – volwassenen die je beter kunt vermijden

Fietspaden in het buitengebied: ondanks de markeringen niet altijd de veiligste route

– en over ‘vreemde’ volwassenen – die niet zo gevaarlijk zijn – in hun dorpen. Echter, die angst voor vreemden is ondergeschikt aan verkeersonveiligheid en afstanden.

Buiten de dorpen is er meer open ruimte, en meer ruimte voor ‘typische rurale activiteiten’ zoals paardrijden of motorcross, maar voor kinderen kleven er ook nadelen aan het wonen buiten de bebouwde kom: vanwege de lokale verkeerssituaties, afstanden en een gebrek aan leeftijdsgenoten die nabij wonen, brengen kinderen veelal hun ongeorganiseerde vrije tijd door op het eigen erf, terwijl kinderen in de dorpen makkelijker leeftijdsgenoten kunnen opzoeken na school.

De vraag is of het problematisch is dat kinderen buiten de dorpen minder bewegingsvrijheid hebben dan de rurale idylle doet geloven

Conclusie

Kinderen hebben hun eigen ideeën over ‘het platteland’. Aan de ene kant nemen kinderen dominante percepties van ‘platteland’ over, maar tegelijk combineren ze deze algemeen aanvaarde percepties met hun eigen dagelijkse ervaringen en op deze manier presenteren kinderen een eigen visie op ‘het platteland’ die verschilt van de idyllische aannames in de media.

In hun beleving, bestaat ‘de stad’ ook in het dorp: sommige wegen zijn net zo druk als in stedelijke gebieden, en de bebouwing in sommige delen van hun dorpen heeft meer weg van (sub)urbane bebouwing – zoals rijtjeshuizen en appartementen – dan van bebouwing – zoals vrijstaande huizen en (woon)boerderijen – die zij associëren met ‘het platteland’.

Sommige kinderen hebben een agrarische achtergrond en andere kinderen komen uit forensenfamilies. Het behoren tot één van deze twee groepen is ook weer niet allesbepalend voor hoe kinderen het platteland ervaren. Het ‘platteland’ en de ‘stad’ worden beschouwd als sociologische begrippen in plaats van geografisch omliggende gebieden: of kinderen een typische plattelandsjeugd leven of niet hangt niet af van waar zij wonen, maar van wat hun locaties hen te bieden hebben, alsmede van hoe kinderen hun woonlocaties ervaren. ‘Plattelandsjeugd’ en ‘suburbane’ (forensen)jeugd zijn beiden te vinden zowel in de dorpen als in landelijk gebied. In tegenstelling tot deze populaire aannames van ‘vrijheid blijheid’ in het buitengebied genieten kinderen in de dorpen meer bewegingsvrijheid dan buiten de dorpen. Ook al worden kinderen in dorpen geconfronteerd met situaties die men eerder in een stedelijke omgeving zou verwachten – zoals gevaarlijke verkeerssituaties, vreemde volwassenen en hangjongeren – kinderen kunnen in de eigen wijk makkelijker leeftijdsgenoten vinden om mee te spelen zonder de noodzaak om gevaarlijke wegen met snelverkeer over te steken.

Jeugdbeleid en plattelandsbeleid moet niet gebaseerd worden op ‘de plattelandsjeugd’, maar moet rekening houden met de demogra-

fische diversiteit van plattelandsgebieden, alsmede de verschillende percepties van ‘het platteland’ alvorens de kans te hebben om te slagen. De vraag is of het problematisch is dat kinderen buiten de dorpen minder bewegingsvrijheid hebben dan de rurale idylle doet geloven. Als dit het geval is, dan moet toekomstig beleid gericht worden op het zoeken naar manieren om de eilandisering van de bewegingsvrijheid van kinderen (zie figuur 1) in rurale gebieden te minimaliseren. Dit kan lastig zijn vanwege de grotere afstanden tussen bijvoorbeeld huis en school in landelijke gebieden, maar wellicht zijn er mogelijkheden om te kijken hoe doorgaande wegen en privé-eigendom de speelruimte voor kinderen niet doorbreken. Het Britse public right of way – voetpaden en ruitpaden die deels over private grond lopen en zo de barrière, die privégrond kan zijn, slechten – kan hier als voorbeeld dienen. Tegelijk kan bekeken worden hoe oversteekplaatsen in het landelijk gebied veiliger gemaakt kunnen worden.

Beleid is effectiever wanneer het de lokale omstandigheden, alsmede wat er speelt onder kinderen, in ogenschouw neemt. Dit betekent dus dat beleidsontwikkelaars niet overal hetzelfde sjabloon moeten toepassen, maar moeten gaan praten met kinderen.

Wouter Servaas (w.servaaas@sheffield.ac.uk) is deeltijd PhD-student aan de Universiteit van Sheffield, Department of Sociological Studies.

Literatuurselectie

- Bouw, C. & Karsten, L. (2004) Stadskinderen; Verschillende generaties over de dagelijkse strijd om ruimte. Amsterdam: Aksant
- Christensen, P. & Mikkelsen, M.R. (2008) “Place, space and knowledge: children in the village and the city. In: P. Christensen & M. O’Brien (eds) Children in the City, Home, Neighbourhood and Community. London: Routledge Falmer (pp. 13-28)
- Fjørtoft, I. (2004) “Landscape as playscape: The effects of natural environments on children’s play and motor development”. In: Children, Youth & Environments Vol 14 (2) (pp. 21-44)
- Haartsen, T., Groote, P. & Huigen P.P.P. (2000) Claiming Rural Identities; Dynamics, Contexts, Policies. Assen: van Gorcum
- Jones, O. (1999) “Tomboy Tales: the rural, nature and gender of childhood”. In: Gender, Place and Culture, Vol. 6 (2) (pp. 117-136)
- Matthews, H., Taylor, M., Sherwood, K., Tucker, F. & Limb, M. (2000) “Growing-up in the countryside: children and the rural idyll”. In: Journal of Rural Studies Vol. 16 (2) (pp. 141-153)
- Phillips, D. & Williams, A. (1985) Rural Britain; A Social Geography. Oxford: Basil Blackwell Ltd
- Servaas, W. (2012) Ponies, Cows and Electric Fences; Children’s Perceptions of Rural Childhoods. Sheffield: PhD-thesis Department of Sociological Studies, University of Sheffield
- Valentine, G. (2001) Social Geographies; Space & Society. Harlow: Pearson Education Ltd
- Ward, C. (1988) The Child in the Country. London: Bedford Square Press

Van strandvakantie naar ruimte-reis

AUTEUR Jor van der Mijl

Eeuwenlang was toerisme enkel weggelegd voor de elite. Door mondialisering en de opkomst van een kapitaalkrachtige middenklasse heeft de toeristische sector de afgelopen decennia drastische veranderingen doorgemaakt. Wat voor effect heeft dit op de toekomst van deze sector?

De World Travel & Tourism Council, een internationale organisatie die de belangen behartigt van een aantal van de grootste toeristische bedrijven ter wereld, omschrijft de toeristische sector als volgt: "Het is een van de grootste industrieën of economische sectoren ter wereld die jaarlijks biljoenen dollars bijdraagt aan de wereld economie, welvaart en werkgelegenheid creëert, export genereert en belastinginkomsten en investeringen stimuleert". Hoewel dit op het eerste gezicht een mooi verwoorde slagzin lijkt, wordt deze uitspraak ondersteund door een aantal indrukwekkende statistieken. In 2010 registreerde de World Tourism Organization van de Verenigde Naties 940 miljoen internationale toeristen. Een immense toename vergeleken met 1950, toen er 25 miljoen internationale toeristen werden geregistreerd. Voorlopig houdt deze sterke groei aan: de World Tourism Organization verwacht dat het aantal internationale toeristen in 2020 naar 1,6 miljard stijgt. Daarnaast wordt de bijdrage van toerisme aan de wereld economie geschat op ongeveer 6 biljoen dollar per jaar, wat neerkomt op bijna een tiende van het globale bruto binnenlands product.

Naast deze kwantitatieve groei van de toeristische sector, heeft de geografische verspreiding van toeristen ook grote veranderingen doorgemaakt de afgelopen decennia. Terwijl in 1950 de top 15 van de wereldwijd meest bezochte landen nog bijna 90 procent van alle internationale toeristen ontving, was dat aandeel in 2010 gedaald naar 55 procent. Veeleisende toeristen en de groeiende vraag naar nieuwe bestemmingen hebben tot een grote toename en diversificatie van toeristische bestemmingen geleid.

Toerisme brengt economische groei met zich mee, maar door de jaren heen is er ook veel kritiek ontstaan op de negatieve aspecten van de toeristische sector. Milieuverontreiniging, horizonvervuiling, geluidsoverlast, inkomensongelijkheid, fraude, seizoenswerkloosheid en aantasting van historisch en cultureel erfgoed zijn maar een paar voorbeelden. Het is met name het massale karakter van het hedendaags toerisme dat problemen veroorzaakt. Sommige toeristische bestemmingen zijn helemaal overgenomen door bezoekers. Venetië is hiervan het voorbeeld bij uitstek. Terwijl het aantal bezoekers er jaarlijks stijgt, is het inwoneraantal van Venetië in de afgelopen 30 jaar gehalveerd. Venetië is langzamerhand veranderd in een groot attractiepark voor toeristen, met miljoenen bezoekers per jaar.

Als dergelijke problemen zich slechts op een beperkt aantal plaatsen ter wereld zouden voordoen, konden de negatieve gevolgen misschien nog worden overzien. Toerisme heeft echter praktisch elke uithoek van de wereld bereikt. De mogelijkheden zijn eindeloos. Zijn er toeristen die geïnteresseerd zijn in een 14-daagse trip naar de barre ijsvlaktes van Antarctica? Voor 4000 euro wordt alles voor ze geregeld. Is men nieuwsgierig naar de ravage die een nucleaire ramp aanricht? Voor slechts 150 euro kunnen toeristen een tour krijgen die hen tot op loopafstand van de ontplofte kernreactor van Tsjernobyl brengt, een gebied dat nog steeds zwaar besmet is met radioactiviteit. Als voorgaande suggesties niet bijzonder genoeg zijn kunnen welgestelde toeristen altijd nog voor anderhalf ton een retourtje aarde-ruimte boeken bij het particuliere ruimtevaart bedrijf Virgin Galactic. Deze voorbeelden zijn uitzonderlijk en (nog) niet weggelegd voor de gemiddelde toerist. Het geeft echter wel een beeld van hoever toerisme kan gaan. Bestemmingen die op dit moment nog nagenoeg onbetreden en onbekend zijn, kunnen binnen een paar jaar overspoeld worden door hordes nieuwsgierige bezoekers. Lopen we niet het risico dat we alle toeristische bestemmingen ter wereld (of zelfs daarbuiten) in attractieparken gaan veranderen? Venetië is maar één van de vele bestemmingen die slachtoffer is geworden van massatoerisme. Mogen we het milieu en het historisch en cultureel erfgoed op een toeristische bestemming aantasten in ruil voor de economische stimulans die toeristen met zich meebrengen? Is er nog een grens, en zo ja, waar ligt die grens dan? En wie gaat er over deze beslissingen?

Deze en andere vraagstukken komen aan bod bij het V.U.G.S. symposium 'Changing Tourism; Destination Unknown' op 8 mei 2012 aan de Universiteit Utrecht, georganiseerd door de vereniging van Utrechtse geografie studenten. Studenten, docenten, wetenschappers, bedrijven en organisaties die met toerisme te maken hebben of geïnteresseerd zijn in toerisme zijn welkom op dit symposium om mee te denken en te discussiëren over de toekomst van toerisme (zie voor meer informatie de bijbehorende advertentie).

Jor van der Mijl (j.a.j.vandermijl@students.uu.nl) is derdejaars student Sociale Geografie en Planologie aan de Universiteit Utrecht. Hij schreef dit artikel namens de symposium commissie van de vereniging van Utrechtse geografie studenten (V.U.G.S.).

SYMPOSIUM GEOGRAPHY & TOURISM

LOCATIE: RUPPERTGEBOUW, de uithof

www.vugs.nl/symposium

DAGVOORZITTER: FRANK GO

LEZINGEN o.a.

MICHEL VAN IERSEL

PAOLO RUSSO

WORKSHOPS o.a.

LIEKE VAN DER WESTEN

MAGDALENA DZAMBO

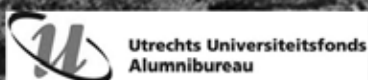
ERIC VAN NULAND

GREG RICHARDS

JOOP KRUL

CHANGING
TOURISM
~
DESTINATION
UNKNOWN

8 MEI
2012

Niemandsl land in de favela

AUTEUR & FOTOGRAFIE Marianne de Snoo

De ruimte in een sloppenwijk in Rio de Janeiro is niet wat ze lijkt. Een studie naar de grenzen van de openbare ruimte blijkt veel te vertellen over de zwakke sociale positie van de bewoners.

In Nederland en België zijn we gewend aan een vrij scherpe grens tussen de openbare ruimte en het privédomein. Meestal bestaat deze grens uit de muur van het huis, of het hek van de tuin. Ambigue ruimten zijn beperkt: deuren, ramen, kleine geveltuinjes, portieken en dergelijke markeren overgangszones tussen beide gebieden. Gangen en galerijen van flats zijn voorbeelden van grotere tussenruimten. Toch is het meestal duidelijk wie er verantwoordelijk voor is, bijvoorbeeld een woningbouwvereniging of een vereniging van eigenaars. Ik verwachtte dat de grenzen tussen openbare en privéruimten in een Braziliaanse favela (sloppenwijk) veel minder duidelijk zouden zijn en vroeg me af hoe de bewoners daar dan mee omgaan. Dit werd het onderwerp van mijn afstudeeronderzoek antropologie, waarvoor ik enkele maanden veldwerk heb gedaan in de favela Terra Encantada in Rio de Janeiro.

Terra Encantada is een favela in de verre Noordzone van Rio. In tegenstelling tot de bekende sloppenwijken tegen de berghellingen in de Zuidzone, ligt Terra Encantada op vlak land. De favela is in 2002 ontstaan nadat een paar honderd mensen een verlaten fabrieksterrein bezetten. De oude fabrieksmuur is nog intact en vormt nu een scherpe grens tussen de favela en haar omgeving. Deze fysieke grens wordt aan drie zijden van de wijk nog versterkt door een tweede grens: de rivier, een doorgaande weg en een hoogspanningsleiding. De omgeving bestaat voornamelijk uit nog meer favelas en fabrieksterreinen, maar aan de overkant van de eerder genoemde rivier ligt de 'gewone' woonwijk Jardim América. Van welke kant je Terra Encantada ook benadert, het eerste wat je tegenkomt is vuil. Bij de hoofdingang staan twee grote open containers waar bewoners hun afval in moeten gooien. Een man trekt

de zakken open op zoek naar spullen die nog enige waarde hebben. Een rondscharrelend varken verorbert de eetbare resten uit het afval dat naast de container is gevallen. De onverharde weg die vanaf de entree de favela in loopt zit vol kuilen en plassen. Een wiebelige voetgangersbrug over een stinkende rivier vormt een tweede entree. Naast de brug schuift een berg vuilnis langzaam de rivier in. Je kunt zelfs de kofferbak van een auto boven het wateroppervlak uit zien steken. Uit de huizen aan weerszijden van de rivier steken witte pijpen waar af en toe rioolwater uit stroomt, rechtstreeks de rivier in. De muur als harde fysieke grens van de favela en het vuil bij de entrees symboliseren de sociale positie van de favelabewoners. Hoewel ze zich allemaal Braziliaan en Carioca (inwoner van Rio) voelen, beschouwen mensen aan beide zijden van de grens de ruimte, mensen en cultuur van favelas over het algemeen als minderwaardig. Op een avond spreek ik met een man die meer dan gemiddeld op de hoogte is van de politieke situatie in de wereld. Hij weet bijvoorbeeld dat Nederland en Groot-Brittannië monarchieën zijn. Toch zegt hij, 'Ik ben dom [burro, letterlijk: ezel], een favelado. Maar ik lees wel over wat er in de wereld gebeurt, want je moet toch op de hoogte zijn.' Als ik tegenwerp dat hij dan toch niet dom is, zegt hij eenvoudigweg dat ik dat verkeerd zie. Voor hem is het wonen in de favela synoniem voor dom zijn.

De sterke fysieke grenzen isoleren de favela niet alleen in ruimtelijk opzicht

Dit is geen nieuwe opvatting. Al in 1926 noemde Mattos Pimenta, een vooraanstaande arts, de favelas een gevaar voor de openbare gezondheid. Hij koppelde onhygiënische omstandigheden bovendien klakkeloos aan moreel verval. Ook nu nog maakt de ophoping van vuil aan de grenzen van de favela het gemakkelijk om favelas als onhygiënische plaatsen en de bewoners als vies en gevaarlijk te beschouwen. Favelabewoners worden dan ook gestigmatiseerd en uitgesloten door de bredere maatschappij, hoezeer die ook van hun goedkope arbeid afhankelijk is. De sterke fysieke grenzen isoleren de favela dus niet alleen in ruimtelijk opzicht, maar staan vanwege

De hoofdentree van Terra Encantada

de ophoping van fysiek vuil ook symbool voor moreel verval en gevaar voor de samenleving. Dit rechtvaardigt de sociale uitsluiting van de bewoners.

Grens van de openbare ruimte

De fysieke grens van de favela is dus direct gekoppeld aan een sociale grens. Die sociale grens wordt nog eens versterkt doordat openbare ruimte ophoudt bij de grens van de favela. Onder 'openbare ruimte' versta ik ruimte die de staat aanlegt en beheert, en die voor iedereen vrij toegankelijk is. De straten van Jardim América voldoen aan die definitie; eenmaal de brug over in Terra Encantada is de wereld anders.

Ten eerste durft bijna geen buitenstaander een voet in een favela te zetten. De media berichten uitgebreid over de criminaliteit (vooral drugs- en wapenhandel) in de favelas waardoor het beeld ontstaat van levensgevaarlijke buurten waar – altijd arme, jonge en zwarte – mannen dood en verderf zaaien. Hoewel criminaliteit inderdaad op grote schaal voorkomt, is lang niet elke favela even gewelddadig, en is de meerderheid van de bewoners hardwerkend en gezagsgetrouw. Desondanks wordt het buitenstaanders, zéker uit de midden- of hogere klasse en buitenlanders, steevast afgeraden alleen een favela te bezoeken.

Ten tweede zijn er geen openbare infrastructuur en publieke diensten in Terra Encantada. De wegen zijn onverhard en vol kuilen. Als het heeft geregend zijn de straten één grote modderpoel en is het onmogelijk schone voeten te houden. Regenwater verdwijnt in een slechts gedeeltelijk aanwezig en gebrekkig functionerend waterafvoersysteem, een restant van het oude fabrieksterrein. De rest moet langzaam afstromen, in de grond zijgen of verdampen. De riolering bestaat uit door de bewoners zelf aangelegde pijpen die vanuit hun huizen naar het oude en deels verstopte afvoersysteem lopen. De afvoerpijpen van de huizen in de buurt van de rivier leiden rechtstreeks naar het open water. De waterleiding is illegaal afgetapt van officiële netwerken in de omgeving. De waterdruk is zo laag dat pompen nodig zijn om er water uit te krijgen en in delen van de favela bieden zelfs pompen geen soelaas. De enige officiële infrastructuur die de bewoners hebben is een elektriciteitsaansluiting – wat feitelijk niet eens tot de openbare infrastructuur gerekend kan worden omdat het elektriciteitsbedrijf een private onderneming is. De postbezorging stopt buiten de favela; de postbode geeft de brieven af bij het kantoor van de bewonersorganisatie van een naastgelegen favela, dat een ingang heeft aan een doorgaande openbare weg. Daar moeten de bewoners ze zelf ophalen. Ook het vuilnis wordt pas buiten de favela opgehaald. De bewoners zijn dus voor veel basale voorzieningen op zichzelf aangewezen.

Ten derde houdt de handhaving van de openbare orde en de zorg voor openbare veiligheid op aan de grens van de favela. Ik maak regelmatig een praatje met kinderen die ik tegenkom op straat. Op een van die momenten vragen ze mij of ik niet bang ben om alleen door de favela te lopen. Ik zeg van niet, ervan uitgaande dat ze weten dat mensen van buiten de favela bang zijn van de mensen erbinnen. Ik ben me meteen bewust van mijn eigen vooroordeel en vraag ze dan, 'Waarvoor zou ik dan bang moeten zijn?' Ze moeten

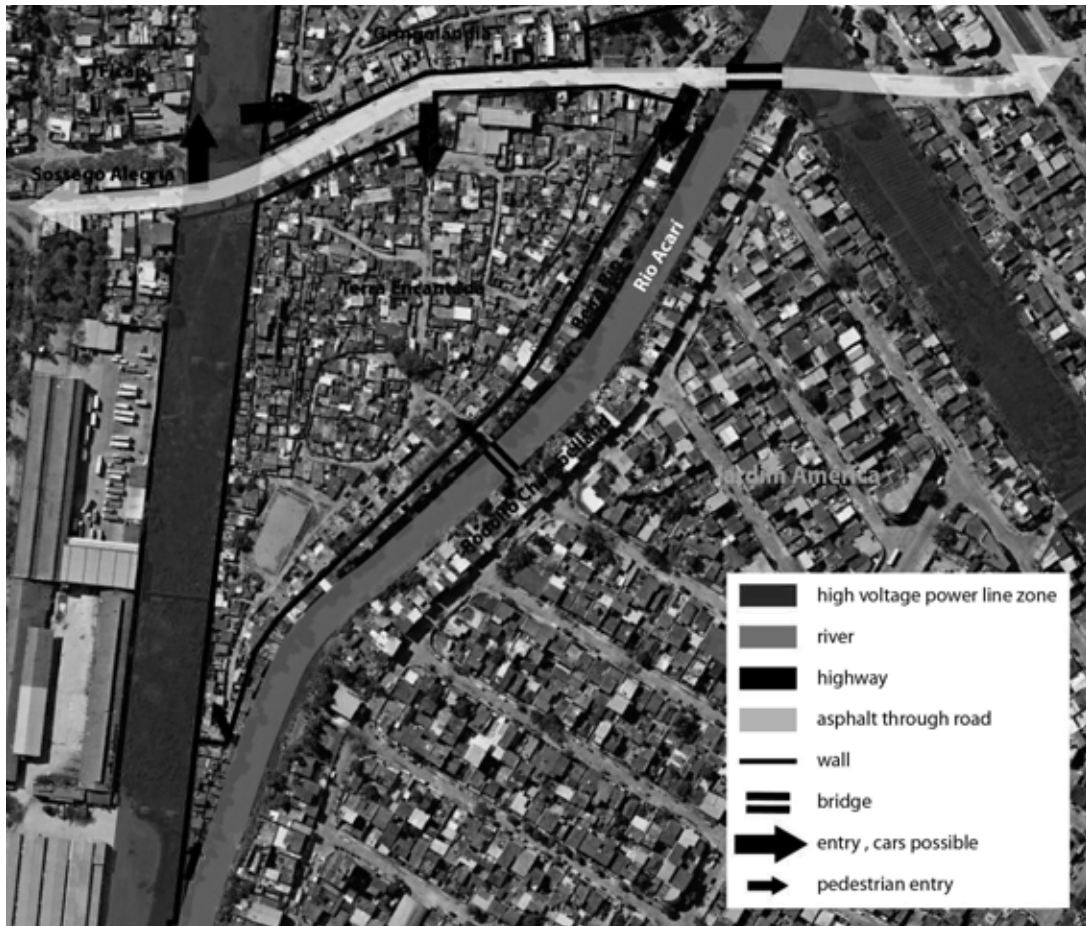
Muren en schuttingen bakenen de privéruimten duidelijk af

daar even over nadenken en tot mijn verbazing antwoorden ze, 'Voor de politie!'

De politie komt alleen – met kogelvrije vesten en getrokken geweren – in de favela op jacht naar criminelen. Bewoners weten dat de politie er corrupte, willekeurige en gewelddadige praktijken op nahoudt en voelen zich daarom veiliger zonder hen dan met hen. Wanneer ze zelf een beroep doen op de politie, worden ze vaak minachtend behandeld, zoals ik zelf ervoer toen Júlia, mijn hoofdinformant, aangifte ging doen van geweld en diefstal van haar identiteitsbewijs en waterpomp door haar eigen man. Ze krijgt het benodigde bewijs van aangifte dat ze nodig heeft om een nieuw identiteitsbewijs te kunnen aanvragen, maar verder kan de politie niets voor Júlia doen. Voor dit soort situaties bieden de gangs in de favelas een alternatief rechtssysteem. Er zijn ongeschreven wetten, en wie ze overtreedt wordt gestraft. Onder die wetten vallen ook het verbod op diefstal en huiselijk geweld. Mijn informant kan dan ook rekenen op de hulp van 'de jongens', zoals de dealers worden genoemd, om haar man uit haar huis en uit de favela te zetten. Het betekent óók dat ze de dienstdoende agente op het politiebureau smeekt niet in de favela te komen om haar man te arresteren; als de jongens er achter komen dat zij de politie heeft binnengehaald is Júlia haar leven niet meer zeker. Toch zorgt de gang ervoor dat bewoners zich relatief veilig voelen in hun buurt en dat ze het idee hebben daar zelf invloed op te hebben door zich aan de regels te houden.

Gemeenschappelijke ruimte?

Als de ruimte in de favela niet openbaar is, rijst de vraag hoe deze dan wél valt te typeren. Ze is immers ook niet privé. De grenzen van

Ruimtelijke grenzen van favela Terra Encantada

de privéruimten – opgevat als de ruimten die exclusief toebehoren aan individuele huishoudens – zijn duidelijk: muren en schuttingen bakenen elke kavel duidelijk af. Deze grenzen worden gerespecteerd; naast de eigen familie en de beste vrienden zal niemand het huis of het erf van een ander betreden zonder dat deze daar expliciet toestemming voor heeft gegeven. Alleen dealers op de vlucht voor de politie zijn een uitzondering.

Wel is het zo dat de privéruimte doorloopt in de straten en steegjes van Terra Encantada. Mensen zitten en kinderen spelen er, ze laten bouwmaterialen, fietsen en andere eigendommen staan, en het geluid van radio's, kletterende pannendeckels en stemmen is er te horen. Zo ontstaan territoria die minder duidelijk begrensd zijn en die voor het grootste deel tijdelijk zijn. Toch is iedereen het erover eens dat niemand het alleenrecht over de straat kan opeisen. Wanneer dat wel gebeurt, is dat reden voor grote verontwaardiging onder de burens en wordt dat niet geaccepteerd. De straat is altijd toegankelijk voor alle bewoners en, in hun eigen termen, 'openbaar' (pública).

Het is verleidelijk de ruimte tussen de grenzen van de eigen kavels en de favela als 'gemeenschappelijk' te bestempelen. Favelas worden immers in meer politiek-correcte bewoordingen comunidades (gemeenschappen) genoemd. Maar Terra Encantada voldoet niet aan de verschillende definities van 'gemeenschap'.

In een essentialistische benadering betekent 'gemeenschap' een groep met een collectieve identiteit en gedeelde waarden waar je je bij thuis voelt, die betekenis voor je heeft, en waar mensen

onderling solidair zijn. Deze kenmerken zijn echter niet, of alleen in negatieve zin aanwezig in Terra Encantada. Mensen vertrouwen elkaar niet, en er is onderling veel jaloezie, haat en nijd. Het lukt de bewoners daarom niet om samen te werken om hun wijk te verbeteren. Niemand neemt bijvoorbeeld het initiatief om de steeds slechter wordende watervoorziening aan te pakken; als iemand vooraan de leiding de kraan open zet, hebben ze achteraan geen water meer. Dat leidt vrijwel dagelijks tot kleine ruzietjes over wie er te lang water gebruikt. Natuurlijk zijn er wel vriendschapsnetwerken, maar over het algemeen zijn deze beperkt in omvang en niet erg stabiel. Binnen deze netwerken worden dagelijkse problemen soms wel samen opgelost. Zo had Júlia geregeld dat een aantal van haar burens samen een tuinslang kochten, zodat ze met haar pomp hun waterreservoirs konden vullen. De slang werd al snel doorgesneden, volgens Júlia uit jaloezie door iemand die niet had meegedaan. Toen Júlia's pomp gestolen werd, bood vrijwel niemand haar enige hulp aan, waarna Júlia haar generositeit beperkte tot haar dierbaarste vriendinnen.

In een relativistische benadering bepalen grenzen de identiteit en betekenis van een gemeenschap. De groep die een gemeenschap vormt definieert zichzelf dan ten opzichte van degenen die er niet toe behoren. De leden doen hun best de grenzen in stand te houden, omdat ze hun gemeenschap waardevol vinden. De favelabewoners willen de grenzen tussen henzelf en de rest van de maatschappij juist niet in stand houden. Ze willen een volwaardig lid zijn van de maatschappij, en niet, zoals nu, als tweederangs burgers

worden behandeld. Als er al mensen zijn die de grenzen in stand willen houden, dan zijn die te vinden in de midden- en hogere klassen. En laten het nu juist deze buitenstaanders zijn die het eufemistische stempel 'gemeenschap' op de favelas drukken; de favelabewoners zelf spreken meestal gewoon over 'favela'.

De inwoners van Terra Encantada vormen dus geen gemeenschap. Deze ontstaan ook niet vanzelf wanneer mensen onder dezelfde miserabele omstandigheden bij elkaar op een plek wonen. Zygmunt Bauman concludeerde dat al voor de getto's in grote Amerikaanse steden. Sterker nog, volgens Bauman maken de leefomstandigheden in getto's het juist onmogelijk dat er gemeenschapszin ontstaat. Dit lijkt dus ook op te gaan voor Terra Encantada – en waarschijnlijk nog veel meer favelas – en strookt niet met het vaak (óók door antropologen) geschetste beeld van hechte gemeenschappen.

De bewoners van de favela delen de ruimte, en niet meer dan dat

De ruimte in de favela kan dus niet als 'gemeenschappelijk' worden getypeerd in de zin dat de bewoners zich er samen verantwoordelijk voor voelen. Uit de verhalen van bewoners blijkt dat er in de beginperiode, direct na de invasie van het fabrieksterrein, saamhorigheid was en bewoners samenwerkten. Mensen schaften gezamenlijk bouwmaterialen aan, zodat ze gunstiger prijzen konden bedingen, de waterleiding werd aangelegd, en er werd zelfs samen kerst gevierd op straat. Nu gebeurt dat niet meer. Júlia vertelt dat ze heeft geprobeerd de bewoners van haar straat te mobiliseren om samen de straat te verharderen, maar daar was niet genoeg animo voor. Uiteindelijk heeft ze samen met haar buurman alleen beton gestort op het deel van de straat direct voor hun eigen huizen. Op deze manier brengen individuele bewoners her en der kleine verbeteringen aan. Structurele, grootschaliger verbeteringen komen slechts langzaam van de grond – meestal geïnitieerd en georganiseerd door een NGO die in de wijk actief is.

Van iedereen en niemand

De ruimte in de favela, buiten de duidelijk afgebakende privé-ruimten, is dus van iedereen en niemand. Van iedereen, omdat de bewoners elkaar de doorgang niet mogen weigeren of versperren. Van niemand, omdat niemand zich verantwoordelijk voelt voor verbetering of beheer ervan. Als een groep kinderen een van de zeldzame grote bomen in Terra Encantada ernstig toetakelt door erin te 'spelen', zegt niemand daar wat van, terwijl veel mensen toch graag in de schaduw van de boom zitten. De bewoners van de favela delen de ruimte, en niet meer dan dat.

Het is ondenkbaar dat de favela nog zal verdwijnen, maar hoe en in welk tempo deze zich verder zal ontwikkelen – of en wanneer het grondbezit worden gelegaliseerd en de staat er infrastructuur en diensten gaat aanbieden – is onzeker. De staat negeert de nieuwste favelas vooralsnog. Hoewel de vorige president Lula en de huidige presidente Dilma Rousseff armoedebestrijding hoog op de agenda

hebben staan, en daar ook daadwerkelijk successen in hebben geboekt, worden favelabewoners nog steeds als tweederangs burgers behandeld. Niet alleen kunnen ze minder aanspraak maken op bescherming en wetshandhaving door de overheid, ze hebben vaak ook informele banen die geen zekerheid bieden. De ruimte in de favela weerspiegelt zodoende de sociale positie van haar bewoners: beide zijn informeel, verwaarloosd door de overheid en vol onzekerheden.

Integratie van favelas in de stad, zoals het stadsbestuur van Rio de Janeiro ambieert in zijn programma Favela-Bairro ('van sloppenwijk naar wijk'), kan dan ook niet uitsluitend betekenen dat er fysieke infrastructuur en diensten worden aangeboden, wat nu grotendeels het geval is. Terra Encantada, dat (nog) geen deel uitmaakt van het programma, laat zien dat dit niet voldoende is. Grenzen moeten duurzaam worden doorbroken: de fysieke barrières om de favelas én de sociale muren om de bewoners moeten verdwijnen. De staat moet de verantwoordelijkheid voor de (dan openbare) ruimte blijvend op zich nemen, en de bewoners als volwaardige burgers behandelen, met dezelfde rechten als andere Brazilianen. De ruimte in de favela en de sociale positie van de bewoners weerspiegelen elkaar in dat geval nog steeds, maar dan in positieve zin.

Marianne de Snoo (marianne_de_snoo@hotmail.com) is cultureel antropoloog en landschapsarchitect. Dit artikel is gebaseerd op haar masterscriptie 'Space in limbo: Producing space in a favela in Rio de Janeiro' waarop zij in 2011 is afgestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam.

Literatuurselectie

- Arias, E.D. & Rodrigues, C.D. (2006) The myth of personal security: Criminal gangs, dispute resolution, and identity in Rio de Janeiro's favelas. *Latin American Politics and Society* 48, nr. 4, pp. 53-81.
- Bauman, Z. (2001) *Community: Seeking safety in an insecure world*. Cambridge: Polity Press.
- Cohen, A.P. (1985) *The symbolic construction of community*. Chichester: Horwood.
- Delanty, G. (2010) *Community* (2nd ed.). Abingdon: Routledge.
- Fiori, J., E. Riley & Ramirez, R. (2001) Physical upgrading and social integration in of Rio de Janeiro: the case of Favela Bairro. *disP* 147, nr. 4, pp.48-60.
- Leeds, E. (1996) Cocaine and parallel polities in the Brazilian urban periphery: Constraints on local-level democratization. *Latin American Research Review* 31, nr. 3, pp.47-83.
- Madanipour, A. (2003) *Public and private spaces of the city*. London: Routledge.
- Mason, A. (2000) *Community, solidarity, and belonging: Levels of community and their normative significance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sibley, D. (1995) *Geographies of exclusion: Society and difference in the West*. London: Routledge.
- Wacquant, L. (2008) *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Cambridge: Polity Press.

Machtig onderzoek

AUTEUR Peter Pelzer

In de rubriek Klassiekers gaat AGORA in op boeken die niet vers van de pers komen, maar nog steeds uiterst relevant zijn. Deze keer *Rationality and Power* (1998) van Bent Flyvbjerg.

In 2011 verscheen het boek 'Het wonder van de Noord/Zuidlijn' van Bas Soetenhorst. De journalist van het Amsterdamse dagblad Het Parool doet minutieus verslag van de totstandkoming van één van de meeste complexe en omstreden metroprojecten in de Nederlandse stedelijke historie. Door een schier eindeloze reeks tegenvallers zal de lijn vermoedelijk niet zoals gepland in 2011, maar pas in 2017 operationeel zijn. Soetenhorst hield voor zijn bekroonde boek interviews met betrokkenen, gebruikte de Wet op Openbaar Bestuur om stukken op te vragen en putte uit zijn rijke ervaringen in het Amsterdamse.

'Het wonder van de Noord/Zuidlijn' geeft een fascinerende inkijk in het verhaal achter de glimmende maquettes. Lokale ambtenaren en politici zijn idealistisch, maar naïef. De nationale overheid en het bedrijfsleven zijn realistisch en gehaaid. Het proces wordt gedomineerd door miscommunicatie, het achterhouden of negeren van informatie, of zelfs ronduit liegen. De bouw van de Noord/Zuidlijn is geen uitkomst van een rationeel besluitvormingsproces, maar het resultaat van toevalligheden en macht. Zoals de bewoners van het chique Amsterdam Zuid die effectief van hun netwerk gebruikmaakten om het voorgestelde metrotraject naar een andere buurt te verleggen.

Zowel de aanpak als bevindingen van Soetenhorst doen sterk denken aan Bent Flyvbjerg's klassieke boek 'Rationality and Power: Democracy in Practice', dat in 1998 als Engelse vertaling van het Deense origineel uit 1992 op de markt kwam. Flyvbjerg onderzoekt in zijn studie hoe rationaliteit en macht van invloed zijn op planvorming en bestuur in een stad. 'Rationality and Power' gaat in op de achtergronden van het Aalborg-project. Dit project richtte zich in de jaren tachtig op de ontwikkeling van een ruimtelijke strategie voor leefbaarheid en transport voor de middelgrote Deense stad Aalborg. Flyvbjerg gaat als een onderzoeksjournalist te werk. Hij ondervraagt ambtenaren scherp en vlooit als een monnik berekeningen door. Wetenschap is volgens Flyvbjerg het zoeken naar de 'verita effetauale': een beschrijving van de kleine maar cruciale details in het planproces. Ondanks zijn achtergrond als planner gebruikt Flyvbjerg hierbij nauwelijks vakspecifieke inzichten uit de planologie; hij confronteert zijn empirische bevindingen direct met de grote gedachten van denkers als Nietzsche en Foucault.

Nog scherper dan Soetenhorst weet Flyvbjerg belangen en machtsrelaties bloot te leggen. Zo werken de lokale krant en de Kamer van Koophandel innig samen om beperking van het verkeer in het centrum tegen te gaan, terwijl dat één van de uitgangspunten van het Aalborg-

project is. Harde wetenschappelijke rapporten worden selectief geïnterpreteerd of simpelweg niet gebruikt. Planvorming, aldus Flyvbjerg, moet gezien worden als een machtsspel waarin verschillende belangen tegen elkaar uitgespeeld worden. Of zoals hij stelde in een interview in AGORA in 2008: 'Wie zich ingraaft in de details, zoals ik deed voor 'Rationality and Power', ziet dat democratie geen bijzonder grote rol speelt. (...) Mijn these is dat je macht moet begrijpen (...)'. 'Rationality and Power' sloeg bijzonder goed aan; het boek komt tot meer dan 1100 citaties op – het nogal ruimhartige – Google Scholar, en International Planning Studies wijdde in 2001 zelfs een special issue aan het boek. In deze editie wordt vooral ingegaan op de (te) belangrijke rol die Flyvbjerg toekent aan macht in het planproces. Flyvbjerg verliet zijn geliefde Aalborg in 2009 en is na een tijdelijke aanstelling aan de TU Delft waar hij megaprojecten onderzocht, inmiddels als hoogleraar verbonden aan de Universiteit van Oxford.

Naast planning en politicologie richtte Flyvbjerg zich recent vooral op methodologische en wetenschapsfilosofische vraagstukken. 'Rationality and Power' is een schoolvoorbeeld van een diepe en uitgebreide casus-studie. Een methode die Flyvbjerg in diverse artikelen heeft gepropageerd. Alleen door de details van een planproces te doorgronden is het mogelijk te begrijpen wat er echt aan de hand is.

Of deze methodologische focus de juiste is voor de ruimtelijke planning of – zoals Flyvbjerg in later werk betoogt – de sociale wetenschappen als geheel zal nog wel een tijd onderwerp blijven van wetenschappelijk debat. Onomstreden is dat 'Rationality and Power' leest als een detective; het Aalborg-project en haar sleutelfiguren komen tot leven. Iets wat bepaald niet geldt voor het vaak cryptische werk van vooraanstaande planologen als Patsy Healey en Jean Hillier. Een mengvorm van journalistiek en wetenschap heeft, zo laten Flyvbjerg en Soetenhorst zien, voor zowel de geïnteresseerde leek als hooggeleerde wetenschapper grote waarde.

Literatuurselectie

Flyvbjerg, B. (1998) *Rationality and Power*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Oudenampsen, M. en J. Uitermark (2008) Megaprojecten en het democratisch tekort. *AGORA*, 24 (3), pp.7-10.

Soetenhorst, B. (2011) *Het wonder van de Noord/Zuidlijn*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.

Sociale media als meetinstrument

AUTEUR Koen Tieskens

Vermoedelijk ligt er in de la van elke geografie- of planologiedocent wel een stapel scripties over gentrification te verstoffen. Het proces, waarin een verpauperde buurt wordt gekoloniseerd door hippe figuren, en vervolgens populair wordt onder de middenklasse waardoor huizenprijzen de lucht in schieten is uit-en-te-na beschreven. Bekende voorbeelden zijn de Jordaan in Amsterdam, Lombok in Utrecht en Greenwich Village in New York. Jeroen Beekmans werpt echter een interessant nieuw licht op gentrification door het te meten via social media-activiteit.

Voor zijn analyse maakt Beekmans gebruik van Foursquare, een mobiele app die gebruikers hun geografische locatie laat delen met hun vrienden. Het profiel van de stedelijke pioniers die gentrification in gang zetten, lijkt namelijk erg op het profiel van de Foursquare-gebruiker. Daarom wil Beekmans aantonen dat een hoge mate van Foursquare activiteit zou kunnen duiden op beginnende gentrification.

De originele invalshoek van Beekmans lijkt voort te komen uit persoonlijke ervaringen. In een screenshot van zijn eigen mobiele telefoon blijkt hij 1071(!) keer zijn locatie te hebben gedeeld met zijn vrienden. Toch slaagt hij erin voldoende afstand van zijn onderwerp te behouden, waardoor de lezer niet alleen meer te weten komt over Foursquare, maar ook over gentrification. Beekmans onderzoekt Foursquare-activiteit in Amsterdam-Noord. Van dit gebied is bekend dat in verschillende buurten verschillende

fases van gentrification aan de gang zijn. Zo wil hij testen of hij met Foursquare daadwerkelijk gentrification kan aantonen. De Foursquare-activiteit blijkt het grootst te zijn in de gebieden rond de NDSM-werf, Buiksloterham, Nieuwendammerdijk en in mindere mate in Oud-Noord. Omdat dit juist de gebieden zijn waar ook door andere onderzoeken beginnende gentrification is geconstateerd, concludeert Beekmans dat hij door het Foursquare gebruik te meten gentrification kan aantonen. Het is jammer dat hij Amsterdam-Noord niet heeft vergeleken met een volledig niet-gentrificerend gebied. Interessanter is echter dat Beekmans' methode het gedrag van gentrifiers onderzoekt in plaats van hun woonsituatie. Foursquare geeft inzicht in de werk- en vrijetijdsbesteding van hippe jonge mensen die met hun gedrag gentrification in gang kunnen zetten zonder zelf te wonen in het gebied. Volgens Beekmans heeft de literatuur zich te veel gericht op residentieel gebaseerde gentrification terwijl in een nieuwe benadering "de aanwezigheid van relevante culturele gelegenheden en horeca, inclusief de cultural industries [kan fungeren] als een startpunt voor gentrification". Gentrification wordt volgens Beekmans in gang zet door mensen die in een gebied komen, niet door de mensen die er wonen. Zijn bewering dat de literatuur zich vooral gericht heeft op residentiële gentrification is echter overdreven. Zelfs voordat de term gentrification überhaupt geïntroduceerd werd, stond bijvoorbeeld Jane Jacobs al uitgebreid stil bij de rol van culturele gelegenheden en horeca in deze context. Dat neemt niet weg dat Foursquare erg bruikbaar kan zijn in het in kaart brengen van de rol van de niet-residentiële gentrifiers

Het combineren van social media met gentrification werpt een aantal interessante vragen op. Zo bespreekt Beekmans zelf uitgebreid de houdbaarheid van Foursquare in het bijzonder als indicator van gentrification. Aan de Nederlandse netwerksite Hyves zien we dat wat vandaag hip en happening is, morgen zo weer oubollig en mainstream kan zijn. Het gebruik van social media als meetinstrument in het algemeen doet nog een andere vraag rijzen: in hoeverre is wat mensen op social media met anderen delen, een weergave van hun werkelijke gedrag? En als dat niet zo is, is dat dan problematisch voor het gebruiken van social media als gentrification-indicator, of juist niet? Stof genoeg om de scriptie-la voor gentrification nog maar niet bij het oud papier te zetten.

Beekmans, Jeroen (2011) *Check-In Urbanism: exploring gentrification through Foursquare activity*. Masterscriptie Human Geography UvA. <http://dare.uva.nl/scriptie/391330>

Het recht op stedelijkheid

AUTEUR Ivan Nio

Ik heb een zwak voor stedelijke plekken aan de rand van de stad. Ik zoek ze altijd op. In Parijs blijkt het buiten de Boulevard Periferique te wemelen van plekken die levendig zijn, van zinderende markten in grands ensembles tot nieuwe centra in de Villes Nouvelles. Bij de eindhalte van de RER in Cergy Le Haut vind je zelfs op zondagochtend een gemoedelijke stedelijkheid: bakkers en supermarkten zijn open, er is een markt, bar-brasserie Le Terminus zit tjokvol, op straat loopt een gemengd publiek. Het publieke leven zit in het DNA van de Franse cultuur. In de Ville Nouvelle is 'stedelijkheid' ook bewust gepland. Centraliteit is een leidend begrip in de planning van centrumgebieden in de Parijse polycentrische regio. Henri Lefebvre's 'Le Droit à la Ville' is hier niet meer weg te denken als inspirerende notie.

Van planologen en geografen mag je enige nieuwsgierigheid verwachten voor gebieden waar ze zelf niet zouden willen wonen

Zo'n alledaagse stedelijkheid bestaat op kleinere schaal ook in de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam. De stedelijke plekken zijn er niet zo spectaculair als in de banlieus van Parijs, maar de problemen zijn er ook veel minder groot. Een bezoek aan Plein 40-45 levert mij altijd een verrassende stedelijke ervaring op. Er zijn twee hotels, een stadskantoor, een bibliotheek, een overdekt winkelcentrum, een dagmarkt, cafés met terrassen en een van de grootste Marokkaanse supermarkten van de stad. Een diversiteit aan bezoekers maakt gebruik van de verschillende voorzieningen. Het is een plek waar overdag een publieke familiariteit kan ontstaan, een vertrouwdheid met vluchtige passanten. De naoorlogse stad kent hier een eigen vitale stedelijkheid die niet alleen gekoesterd, maar ook nog verder versterkt kan worden.

Jos Gadet – planoloog bij de dRO Amsterdam – heeft weinig op met Plein 40-45. Gadet vindt de Westelijke Tuinsteden zowieso ultiem monotoon in vergelijking met stadsbuurten binnen de ring. Om drie redenen vindt hij het plein 40-45 niet stedelijk, zo heeft hij mij verteld. Allereerst is er geen 24 uren levendigheid te vinden. Dat vind ik geen steekhoudend argument omdat er weinig openbare plekken zijn die aan zo'n rigide definitie van stedelijkheid voldoen. Het tweede argument is dat je er alleen kunt winkelen. Wie echter de moeite neemt om hier à la Jane Jacobs geduldig om zich heen te kijken, ziet dat het Plein 40-45 meer te bieden heeft. Bezoekers doen er altijd andere dingen dan

alleen boodschappen doen. Men komt er kennissen tegen, zit op een terras, wacht op de tram, observeert onbekenden.

Het derde argument van Gadet is dat het plein niet stedelijk is omdat er alleen arme mensen wonen. Cijfers bevestigen dat Slotermeer-Geuzenveld betrekkelijk arm is, ook al woont er nog een middenklasse. Maar waarom zou een arm stadsdeel niet levendig kunnen zijn? Omdat er nauwelijks creatieve kenniswerkers wonen? Deze argumentatie ontnemt grote groepen stadsbewoners het recht op stedelijkheid. Het legt iets discriminerends bloot in Gadet's vertoog en in zijn boek 'Terug naar de stad'. Stedelijkheid valt volgens zijn visie samen met een fijnmazig binnenstadsmilieu. De 'urban fabric' moet uitrollen over aangrenzende buurten. Dat komt tegemoet aan de vraag naar deze milieus bij creatieve kenniswerkers. Betekenisvolle plekken in de naoorlogse stad worden te gauw als oninteressant afgedaan.

In zijn onlangs verschenen proefschrift stelt de stadssocioloog Stefan Metaal dat uitspraken van mensen over plaatsen een discours vormen dat ze van elkaar overnemen. Vermoedelijk zijn ook professionals blootgesteld aan dat spel van betekenisgeving. De lofzang op stadswijken en de veroordeling van de naoorlogse stad onderbouwt men wel met cijfers over vierkante meterprijzen van woningen en percentages allochtonen. Maar statistieken zeggen niet alles. Ze kunnen ook het zicht ontnemen op de mogelijke vitaliteit van naoorlogse wijken.

Bij Gadet is het evident dat hij in zijn afwijzing van de naoorlogse stad overdrijft, maar het dedain voor de alledaagse stedelijkheid buiten de ring wordt in ieder geval in Amsterdam veel breder gedeeld. En zo gebeurt het dat men verkondigt dat in de naoorlogse stad niks gebeurt. Of dat in voormalige groeikernen alleen laagopgeleide losers wonen. Van planologen en geografen mag je enige nieuwsgierigheid verwachten voor gebieden waar ze zelf niet zouden willen wonen. Zonder nieuwsgierigheid ontdekt men niet de potentie van plekken. Ook naoorlogse wijken en nieuwe steden hebben recht op een eigen vorm van stedelijkheid.

Ivan Nio (i.h.l.nio@uva.nl) is stadssocioloog en promoveert aan de Universiteit van Amsterdam op groeikernen, suburbanisatie en moderniteit. Daarnaast heeft hij een eigen onderzoeksbureau: NIO Stedelijk Onderzoek.

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Faculteit Geowetenschappen
Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] info@agora-magazine.nl
[i] www.agora-magazine.nl
[gironummer] 61 65 799

REDACTIE

Peter Pelzer (hoofdredacteur), David Bassens, Annelies Beek, Thomas van Bergen, Wouter Bervoets, Tim Cassiers, Valerie De Craene (coördinator Leuven), Jonas De Vos, Heike Delfmann, Tessie Dijkers (variaredactie), Toon Dirckx, Jan van Duppen, Koen Elzerman, Roos de Haan, Sander Lenferink, Martijn van der Linden, Jesper van Loon (productie en vormgeving), Michiel van Meeteren (coördinator Gent), Jeroen Oomens, Michiel Overkamp, Katrien Plasschaert, Ate Poorthuis (penningmeester), Hanneke Posthumus, Inge Razenberg, Yvonne Rijpers, Karlijn Roex, Tom Storme, Evelien Taira Idrissi-Beckers, Wendy Thomassen (secretaris), Koen Tieskens, Trijntje Tilstra (variaredactie), Serge de Valk, Karolien Vermeiren, Sofie Vermeulen, Elien van de Vijver, Kirsten Visser, Barend Wind, Martin Zebracki.

THEMAREDACTIE WEDEROPBOUW

Annelies Beek, Michiel Overkamp, Hanneke Posthumus, Koen Tieskens, Kirsten Visser.

REDACTIEADVIEZEN

Justin Beaumont, Marco Bontje, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Bruno Meeus, Ben de Pater, Nick Schuermans Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Jesper van Loon

ONTWERP HUISSTIJL

Maarten Mieras & Jeroen Sikma

DRUK

AD Druk bv - Zeist

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 juni 2011)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€60,00
Studenten	€20,00
Overigen	€30,00
KNAG-leden krijgen een korting van	€ 5,00

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELEN

Artikelen, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn bij de redactie beschikbaar. Artikelen overnemen is toegestaan met toestemming van auteurs en bronvermelding.

ADVERTENTIES/SCRIPTIES

Informatie via www.agora-magazine.nl of e-mail

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), de vakgroep Geografie (UGent), de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (RUG) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

Het volgende nummer

Hoe vaak moeten we nog in de krant lezen dat de Euro nu toch écht gered is voordat we ons erbij neerleggen dat de wereld van morgen anders zal zijn dan gisteren? De huidige crisis heeft de voortekenen dat het een eind van een tijdperk zou kunnen inleiden dat begon met de val van de muur en Europa 1992. In deze Agora reflecteren we op de crisis vanuit verschillende perspectieven en schaalniveaus. In de sociaalruimtelijke wetenschap is veel gedacht en geschreven over de rol van crises in maatschappelijke transformatie en we gaan op verkenning uit wat die wetenschap ons kan leren. Is dit inderdaad het einde van een tijdperk of het begin van een doorstart van het financieel kapitalisme zoals we dat de afgelopen decennia gezien hebben? Welke politieke en sociaalruimtelijke krachten zijn hier aan het werk? En welke mogelijke toekomstige liggen er achter de horizon? AGORA 2012-3 'Crisis' spiekt in de doos van Pandora.

Foto: Joanna Tsoni

Joh. Postlaan 4
3705 LN Zeist
Postbus 574
3700 AN Zeist

t 030 695 40 00
f 030 695 34 83
info@addruk.nl
www.addruk.nl

AD Druk in Zeist, **méér** dan een grafische partner

Er zijn veel drukkerijen in Nederland.

Van grote rotatie-drukkerijen tot de bekende en vertrouwde drukker om de hoek.

AD Druk beweegt zich in het brede gebied tussen deze twee uitersten in.

Een gebied waar veel drukwerk wordt bedacht, waar vervolgens veel en hoge eisen aan de kwaliteit worden gesteld en waar uiteindelijk de mooiste grafische producten worden vervaardigd. In dat fascinerende gebied voelt AD Druk zich meer dan thuis, al jaren.

AD Druk kan ook uw partner zijn als het gaat om ideeën, concepten en uitvoeringen van vele soorten drukwerk. U praat met professionele mensen, die thuis zijn in alle facetten van de moderne, grafische wereld. Wij adviseren, raadplegen en helpen u juiste en verantwoorde keuzes te maken voor goed, verantwoord en duurzaam drukwerk.

AD Druk maakt deel uit van Adel Media, waarin DeltaHage en DigiPrint in Den Haag en Adel Print in Almere participeren. Voor u een vertrouwde basis voor de realisatie van drukwerk. **Uw drukwerk!**

AD Druk, binnenkort ook uw partner?